

Osmanlı Dönemi Trabzon’unda Salgınlar ve Karantina Binaları (1838-1914)

Epidemics and Quarantine Buildings of the City of Trabzon in the Ottoman Period (1838-1914)

Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA,¹ Merve YAVRU²

EXTENDED ABSTRACT

The quarantine measures which have been applied in fighting epidemics all over the world have also been applied by the Ottoman State in the 19th century. Trabzon has a significant place for being among the first cities after Istanbul where these quarantine measures had been applied. Indeed, Trabzon which was a major transit trade centre of the Ottoman had been severely affected by each epidemic and also had been influential in the spreading of epidemics through overland and sea routes. During periods of epidemics in Trabzon and its periphery the course of diseases, number of patients, officials and also the measures taken in the city and the comfort conditions of the quarantine centres often have been subject to administrative correspondences and health reports of this era whereas the existing studies solely focused on these aspects of quarantines. There is a lack of information on the architectural characteristics of these buildings which have vanished almost without leaving any trace, their location and the relation of their locations with the city. Further, the possibility of the existence of other buildings which might not be mentioned previously or might not be noticed is worth considering. In this context, this study aims to identify the names and general views of the quarantine centres built in Trabzon, identify the locations of these buildings and question the reasons for selecting these locations by reviewing archive documents and maps. Thus, the locations of these buildings within the city’s topography and their architectural-physical status are objects of interest whereas there is no comprehensive study that considers these buildings as a whole and questions these aspects. This study includes the period from 1838 when a modern and organized quarantine centre for fighting epidemics has been established in Trabzon up to 1914 when the influences of war emerged in daily life because the Ottoman State joined World War One. In the course of the definition of the quarantine buildings; first the identification, construction dates and location were tried to be clarified by using, besides modern studies, also archive documents, itineraries, official reports and ruins of the buildings to identify the architectural characteristics. An effort has been shown to put forth the general structure related to the construction location of the building, the relation of this location with the city, port and trade routes by visualising this construction by extensive literature search, archive scanning and studying maps. In this study, five quarantine buildings that are presumed to be constructed to prevent any diseases mainly on trade routes have been identified in Trabzon. In addition to these quarantine buildings, a tebhirhane (disinfection stations) was constructed because of migrations to Trabzon. In total six buildings were studied in this research. The first among them is the Güzelhisar quarantine centre which is distinguished by its location associated with the port and the city. Simultaneously with this building and in direct relation with the ports, the Sürmene-Araklı quarantine centre had been constructed in the east whereas the Pulathane quarantine centre had been constructed in the west. The Hamsiköy quarantine centre in the south which plays a role as the gate of the city as well and the Değirmendere quarantine centre which was the last control point on the road before entering the city is of significance in terms of land trade routes other than ports and of the relation established by these routes with the city. The only quarantine centre which is not associated with the trade routes was the Kavakmeydanı Tebhirhane which had been built after the Crimean War. While considering the quarantine measures and practices of the capital city and comparing them with those in Trabzon, it is understood that these buildings have been constructed as temporary buildings mostly in the form of sheds. In conclusion, the Ottoman practices in fighting epidemics which consisted of preventing the disease by temporary methods instead of developing fundamental solutions and applications caused the construction of quarantine buildings in Trabzon in the form of temporary sheds. These buildings were expanded by extensions when necessary and were neglected with the elimination of the epidemics and eventually destructed without leaving a trace.

Keywords: Epidemics; Ottoman; quarantine building; Trabzon; usul-ı tahaffuz (quarantine methods).

¹Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Trabzon

²Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Trabzon

Başvuru tarihi: 20 Temmuz 2020 - Kabul tarihi: 15 Ağustos 2021

İletişim: Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA. e-posta: fulyastn@ktu.edu.tr

© 2021 Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi - © 2021 Yıldız Technical University, Faculty of Architecture

ÖZ

Tarihin pek çok döneminde çeşitli zaman dilimlerinde, tıpkı bugünde olduğu gibi, toplumsal yaşam ile birlikte ekonomik ve politik hayatı etkileyen salgın hastalıklar ve bu salgınlar sonucundaki kitlesel ölümler; şehirlerin fiziki, sosyal ve demografik yapısında kalıcı ve büyük değişikliklere neden olmuştur. Bir salgın hastalık durumunda ise devletlerin en etkin tedbir yöntemleri şüphesiz hastalığın ortaya çıkış yerinden dışarı yayılmasını engelleyerek, aynı yerde imha edilmesini sağlayan karantina (tahaffuz) uygulamaları olmuştur. Salgınlarla yapılan mücadelede tüm dünyada uygulanan karantina tedbirleri, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde de modern anlamda uygulanmaya başlanmıştır. Trabzon, karanti-^{na} önlemlerinin İstanbul’dan sonra uygulandığı ilk şehirlerden biri olarak önem taşımaktadır. Çalışmada, Osmanlı Anadolu’sundaki önemli karantina noktalarından biri olan Trabzon’da, salgın hastalıklarla mücadelede kurumsal olarak karantina idaresinin kurulduğu 1838 yılından, Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na girmesi ve savaş yıllarında salgın hastalıkların faktörel olarak yön değiştirdiği 1914 yılına kadar inşa edilen karantina merkezleri konu edilmiştir. Bu bağlamda, Trabzon’a ilişkin mevcut literatürde yer alan karantina teşkilatının kuruluşu ve bu teşkilatın faaliyetlerine ilişkin bilgilerin ötesinde, şehirde inşa edilen ancak bugün tamamen ortadan kalkmış olan karantina yapılarının mümkün olduğunca eksiksiz tespit edilmesi hedeflenmiştir. Bu yapıların fiziki özelliklerinin ortaya konulması, inşa edildikleri yer, bu yerin seçim nedenleri ile şehir-^{yer}-yapı ilişkisinin arşiv belgeleri ve haritalar üzerinden tartışılması ise çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır.

Anahtar sözcükler: Karantinahane; Osmanlı; salgın hastalıklar; Trabzon; Usul-ı Tahaffuz.

Giriş

Savaşlar, yangınlar ve doğal afetler kadar, çok sayıda insanın toplu ölümlerine sebep olan, kaçılması güç bir diğer unsur da salgın hastalıklardır. Tarihin pek çok döneminde, tıpkı bugün de olduğu gibi, toplumsal yaşam ile birlikte ekonomik ve politik hayatı etkileyen salgın hastalıklar ve bu salgınlar sonucunda kitlesel ölümler şehirlerin fiziki, sosyal ve demografik yapısında kalıcı ve büyük değişikliklere neden olmuştur.

Etkisini tek bir yerde değil tüm dünyada gösteren, küresel bir tehdit olan salgın hastalıklar,¹ imparatorluk topraklarının yayıldığı geniş coğrafya ve kıtalar arası konumu neticesinde Osmanlı şehirlerinde de etkisini göstermiştir. Tüccarlar, seyyahlar ve misyonerler aracılığıyla veba, kolera gibi salgın hastalıklar Osmanlı topraklarına taşınırken; dini bayramlar, törenler, ölümlerin yıkanması, kışla, hastane ve ibadethaneler gibi insanların toplu olarak kullandıkları mekânlar, aile üyelerinin hastalara bakmaları, aynı kap-^{tan} yeme veya su içmeleri, hastalıktan ölen kişinin eşyalarının kullanılması, ziyaretler, çöpler, lağım ve açıkta olan kirli sular gibi durumlar, sıhhi temizliğin olmadığı veya yetersiz kaldığı, insanların kalabalık şekilde iç içe yaşadıkları Osmanlı şehirlerinde hastalıkların sıklıkla ve hızla yayılım göstermesinde etkili olmuştur (Briggs, 1961; Post, 1976).

Coğrafyanın hemen tümünde görülen bir salgın hastalık durumunda devletin aldığı en etkin tedbir yöntemleri hastalığın ortaya çıkış yerinden dışarı yayılmasını engelleyerek, aynı yerde imha edilmesini sağlayan kordon usulü ve bu uygulamanın daha geniş kapsamlı versiyonu olan karantina (tahaffuz)² uygulamaları olmuştur (Şanizade, 2008).³ Ancak Osmanlı Devleti’nin, 14. yüzyılda Doğu Akdeniz limanları ve sonrasında kara yollarında uygulanmaya başlanan ka-

rantina uygulamalarıyla tanışması 18. yüzyılda Osmanlı ve Avusturya-Macaristan arasında imzalanan Pasarofça Antlaşması sonrasında gerçekleşmiştir (Sarıyıldız, 2001). 1718 yılında imzalanan antlaşma sonrasında Osmanlı-Avusturya ticari ilişkilerinin ve mal değişiminin artmasıyla Avusturya, Doğu’dan taşınan vebayı izole edebilmek için sıkı tedbirler almış, Osmanlı ile arasındaki kara sınırı boyunca daimi sınır kontrolleri yapmaya ve zorunlu karantina bölgeleri oluşturmaya başlamıştır (Kolling, 1982; Dordevic, 2016).⁴ Osmanlı karantinayı, kendisine uygulanan bu zorlu Avusturya karantinaları ile tanımış olsa da Osmanlı’da ilk karantina uygulamaları ancak 19. yüzyılda, kitle halinde ölümlere yol açan kolera pandemileri sonucunda hayata geçirilmiştir (Ülman, 2007). İlk ciddi karantina ise 1831 yılında ortaya çıkan büyük kolera salgını sırasında Rusya’dan Osmanlı limanlarına gelen gemilere karşı İstanbul Boğazi’nde uygulanmıştır (Sarıyıldız, 2001). Ayrıca yine aynı tarihte Karadeniz’den gelen yabancı gemiler için Boğaziçi-İstinye Körfezi’nde, Osmanlı gemileri için ise İstanbul Boğazi’na Karadeniz’den ilk giriş

² Karantina, bulaşıcı bir hastalığın yayılmasını önlemek için belli bir bölgenin veya yerin kontrol altında tutulup giriş çıkışların engellenmesi biçiminde uygulanan sağlık önlemleridir (TDK, 2011). Osmanlı’da usul-ı tahaffuz olarak anılan bu uygulamalar, salgın hastalıklardan birinin görüldüğü taşıma aracında yolculuk yapan veya salgın olan bir ülkeden gelen yolcu ve eşyaların girmek istedikleri ülkenin halkıyla temas etmeden önce belli bir yerde ya da gemilerinde geçirmek zorunda oldukları tecrit süresiyle uygulanan sağlık önlemlerinin tümünü kapsamaktadır (Yıldırım, 1985).

³ Şanizade, karantina uygulamaları henüz Osmanlı’da resmi nitelik kazanmadan, 1812 yılında İstanbul’da görülen vebanın yayılımını önlemek ve salgının önüne geçilebilmesi için katı karantina uygulamalarının uygulanmasını teklif etmiş, sosyal mesafe gibi uygulamalarını ise bizzat kendi hanesinde uygulamıştır (Şanizade, 2008).

⁴ Avusturya, Osmanlı sınırında kurduğu karantinahanelerde; henüz hastalık belirtisi görülmeden Doğu’dan gelen her yolcuya karantina uygulanmıştır. Osmanlı’nın herhangi bir yerinde hastalığın ortaya çıkması durumunda ise karantina işlemleri başlatılmıştır. Enfekte kişilerin şehre girmesini de önlemek için, sınırlarda tüm yolculara sağlık durumlarına ilişkin sertifikta verilmiş, hastalık belirtileri daha sonra ortaya çıkarsa, belgeye sahip olmasına rağmen, bu tür enfekte kişinin şehre girmesi yasaklanmıştır. Tüm hasta yolcular için konaklama şehir dışında özel bir yerde sağlanmıştır. Karantinaya alınan tüccarların eşyaları da dezenfeksiyon işlemine tabi tutulmuştur. Gemideki mallara ilişkin de malın da niteliğine göre önlemler alınmıştır (Dordevic, 2016).

¹ Bir hastalığın belli bir zaman aralığında, fazla sayıda ve şiddetli bir şekilde görülmesi durumuna salgın veya epidemiyi, kıta ve kıtalar arası yayılma özelliği göstermesine ise pandemi denilmektedir (Kılıç, 2004; Sağlık Ansiklopedisi, 1982).

noktası konumundaki Rumelifeneri-Büyükliman'da karantina uygulamaları kararlaştırılmıştır (Yıldırım, 2016).

Osmanlı'da sağlık sisteminin örgütlenmesinde Avrupa tarzı düzenin (karantina ve sağlık binalarının inşası ve işleyişi) kurulması için Osmanlı-Avusturya arasında müzâkereler yapılmış ve Avusturya'dan uzmanlar getirilmiştir. Bu kapsamda Osmanlı'da karantina sistemini düzenlemek üzere Avusturya ile imzalanan kontratla Zemun Karantinahanesi'nden Dr. Minas İstanbul'a gelmiştir (Chahrouh, 2007). Böylelikle Osmanlı'da karantina işlerini yürütmekle sorumlu, toplum sağlığı ile ilgili ilk resmi kurum olan Meclis-i Tahaffuz ise yabancı hekimlerin katılımı ile ancak 1837 tarihinde kurulmuş, 1840 yılında düzenlenen toplantı ile uluslararası nitelik kazanmıştır (Uludağ, 1938; Yıldırım, 1985). Meclis öncelikli olarak İstanbul Limanı'nı kapsayan patente işlemleri, şüpheli veya hastalık görülen gemiler ile bu gemilerde yer alan eşyalara uygulanacak karantina usulü ile gerekli personel tedariki ve karantinelerde uygulanacak vergi tarifeleri gibi konulara ilişkin kararlar almıştır (Uludağ, 1938). Ayrıca Dr. Minas tarafından hazırlanan Karantina Talimatnamesi ile Mısır, Berüşşam ve İran'dan Anadolu'ya gelenlerin geçiş yerlerine, valiler tarafından karantinahaneler yapılması, salgın hastalığın ortaya çıkma ihtimali bulunan Osmanlı şehirlerine doktor görevlendirilmesi ve gerekli görüldüğü durumlarda, şehir merkezinin dışında geçici karantina yeri belirlenmesi, hastalığın ortaya çıkması ve şiddetlenmesi durumunda ise hastalık görülen hane veya mahalleye karantina uygulanması, sokak ve evlerin temizliğine dikkat edilerek çevre ve sağlığa zararlı nitelikteki imalathanelerin şehir dışına çıkarılması gerekliliği belirtilmiştir (Sarıyıldız, 1994).

İlk olarak İstanbul'da başlayan bu uygulamalar yavaş yavaş ülke geneline yayılmaya çalışılmışsa da özellikle taşrada sağlık hizmeti ve teşkilatlanma daha çok hekim görevlendirilmelerini kapsamaktadır. Bu amaçla ilk olarak 1861 yılında Tababeti Belediye İcrasına Dair Nizamname ile ülkedeki hekim ve ebelerden oluşan sağlık personelinin sayısı ve kimliği hakkında bilgi edinilmiştir. Ardından 1871 yılında taşraya hekim tayin işini ve bu hekimlerin görevlerini belirleyen İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi, 1913 yılında da sağlık teşkilatlanmasının daha iyi organize edilmesi amacıyla Vilayeti İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Buna karşın Osmanlı sağlık teşkilatlanmasında hizmet binası, tıbbi malzemesi, araç gereci, yardımcı sağlık personeli ile bütünleşmiş bir sağlık ünitesini kurması, koruyucu ve tedavi edici hizmetlerin belli bir program dahilinde yürütülmesi gibi unsurlar henüz yer almamaktadır (Aydın, 2004).

Tüm bu uygulamalar paralelinde hastalığın ortaya çıkması sebebiyle taşrada ilk olarak Çanakkale, ardından İstanbul, Bursa, Trabzon, Midilli, Siroz gibi pek çok şehirde karantina noktaları kurulmuş, hastane işlevi de yürüten

tesisler (tahaffuzhane, tebhirhane vb.)⁵ ile birlikte bu noktalarda geçici tesisler de inşa edilmiş (Karcı, 2014), buralarda karantina uygulamak üzere Meclis-i Tahaffuz tarafından memurlar gönderilmiştir (Sarıyıldız, 1994).

Usul-i tahaffuzun ilk uygulandığı bu şehirlerden biri olarak öne çıkan, Osmanlı'nın önemli bir transit ticaret merkezi olan Trabzon, her salgından ciddi olarak etkilenmekle birlikte, kara ve deniz yolları ile de salgının bulaşmasında, yayılmasında etkili konumdadır. Trabzon, Orta Asya ve Hindistan'dan başlayarak, İran üzerinden Erzurum-Bayburt-Gümüşhane ve Zigana Geçidi üzerinden gelen ürünleri İstanbul'a ve Avrupa'ya ulaştıran bir liman, yine Anadolu ve Balkanlar'dan gelen yolları da birbirine bağlayan kavşak niteliğinin yanında Osmanlı döneminde askeri ikmal üssü görevi de üstlenmiş, Anapa'dan Batum'a ve Batum'dan Nahcivan ve Erivan taraflarına kadar olan Osmanlı askeri seferlerinde sahip olduğu limanı sayesinde, askerinin ve cephanenin ilgili bölgelere dağıtılmasını sağlayan merkez rolünü üstlenmiştir (Aygün, 2005; Tuluk, 2010).

Çalışma, Osmanlı Anadolu'sundaki önemli karantina noktalarından biri olan Trabzon'da 1838-1914 yılları arasında inşa edilen karantina binalarını konu edinmektedir. Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklarla mücadelede kurumsal olarak karantina idaresinin kurulduğu 1838 yılı ile Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin ardından özellikle askerler arasında görülen hastalıklara karşı kalıcı binalar yerine seyyar dezenfeksiyon makinelerinin işleme alındığı 1914 yılı, çalışmanın kronolojik aralığını belirlemektedir.

Bu bağlamda çalışma, şehirde düzenli hizmet veren hastanelerin inşasına kadar, halk sağlığı açısından en önemli kurumlardan olan karantinahanelerin isimlerinin ve genel görünümünün tespitinin yanında, yapıların inşa edildikleri yer ile bu yerin seçim nedenlerinin arşiv belgeleri ve haritalar üzerinden yeniden sorgulanmasını amaçlamaktadır.

Trabzon'da Görülen Salgın Hastalıklar

Trabzon'un hem Karadeniz'in kuzey kıyılarıyla hem de İran'la kurduğu coğrafik ve ticari ilişkiler, salgınların sık sık şehirde ortaya çıkmasını sağlayan en önemli etken olmuştur. Bu salgınlardan tüm dünyada en yıkıcı etkiyi gösteren hastalıklardan biri olan vebanın, Trabzon'daki ilk izlerine 14. yüzyılda rastlanmakla birlikte, bu dönemden itibaren şehir nüfusu üzerinde büyük yıkımlara neden olduğu bilinmektedir (Yılmaz, 2014a).

⁵ Tahaffuzhane, Osmanlı'da karantina yeri anlamında (İhsanoğlu, Unat ve Vural, 2004) genellikle uluslararası ulaşım güzergâhları ve gemilerin rahat yaşayabileceği uygun koylarda inşa edilen, bulaşıcı hastalık görülen gemilerin karantina sürelerini geçirmeleri için gerekli sağlık önlemlerinin alındığı sağlık kuruluşlarına denilmektedir (TDK, 2011). Tebhirhane ise 19. yüzyıl sonunda Sultan Abdülhamit devrinde, artan salgın hastalıkların önlenmesi amacıyla, eşya ve giysiler ile her türlü iç mekân unsurunun, yüksek sıcaklıkta su buharı ile dezenfekte edildiği birimdir (Ertuğrul, 2009; Ülman, 2007).

On dokuzuncu yüzyıldan önce Osmanlı’da 1341, 1347-1348, 1565 ve 1797 yıllarında aralıklarla görülen veba, 19. yüzyılın başlarında, ilk olarak 1805 yılında sonra ise 1807-1809 yıllarında ve şehir nüfusunun %10-12’sinin ölümüne neden olarak 1811 yılında üçüncü kez görülmüştür. Bu tarihten yaklaşık 13 yıl sonra veba, Erzurum ve Osmanlı-Rus Savaşı’nın da etkisiyle özellikle Kars bölgesinde tekrar ortaya çıkmış, Trabzon’da da 1824-1828 yıllarından başlayarak, 1843 yılına kadar etkisini göstermiştir (Panzac, 1997). Bu tarihten sonra alınan önlemler ile vebanın önüne geçilmişse de hastalık yerini yeni bir pandemiye dönüşecek olan koleraya bırakmıştır.

On dokuzuncu yüzyılda pandemi haline gelen kolera, Osmanlı topraklarında ilk kez 1830 yılında, Trabzon’da ise 1847 yılının başlarında ortaya çıkmıştır. 1844-1846 yılları arasında farklı tarihlerde İran’ın çeşitli şehirlerinde yeniden görülen kolera, İran üzerinden Tiflis, Gürcistan, Kerç, Taygan ve ardından da Erzurum istikametiyle Trabzon’a ulaşmıştır. Takip eden yıllarda da kendini sık sık gösteren kolera, 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar sıklıkla ortaya çıkmış ve büyük yıkımlara sebep olmuştur (Ayar, 2005).

1847 yılında ilk olgunun görüldüğü 9 Eylül’den itibaren yaklaşık bir ay içerisinde, nüfusun çoğunun şehri terk ederek köylere kaçtığı, şehirde kalan yaklaşık 20.000 nüfustan 7.000 kişinin hastalığa yakalandığı, sağlık hizmetlerine karşın bunlardan da yine yaklaşık 1.500’ünün hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2014a). Koleranın 1892-1893 yıllarında Rusya’da etkili olması ile hastalık Karadeniz’de işleyen gemiler aracılığıyla Trabzon’a ulaşmıştır (Yaşayanlar, 2015). İlk olarak şehirde kurulmuş olan Pulathane Karantinahanesi’ndeki yolcular arasında ortaya çıkan hastalık, sadece iki gün içinde 14 kişinin ölümüne sebep olmuştur. Şehirde alınan karantina önlemlerinin de etkisiyle 19. yüzyıl sonuna denk gelen bu salgın sonrasında Trabzon’da şehri etkileyen herhangi bir kolera salgınına rastlanmamıştır (Yılmaz, 2014a). Ancak özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra veba ve kolera dışında başka hastalıkların da ölümlere yol açtığı bilinmektedir. 1863 yılında başlayan ve 1864 yılında on binlerce göçmenin Osmanlı limanlarına sığınmasıyla son bulan Kafkas Göçü, karantina teşkilatının işlemez hale gelmesiyle sonuçlanmış gerek göçmenler gerekse yerli halk arasında birçok salgın hastalığın yayılmasına ve ölümlere yol açmıştır. Nitekim Trabzon’a gelen göçmenler arasında görülen özellikle çiçek, tifüs ve iskorbüt hastalığı nedeniyle şehirde, toplam 3.538 kişi hayatını kaybetmiştir. Şehri etkileyen bir diğer göç dalgası ise 1867 yılındaki Abaza göçü olup, göçmen sayılarının azlığı ve yetkililerin önceden aldığı tedbirler sayesinde herhangi bir salgın hastalık ortaya çıkmamıştır (Yılmaz, 2017).

Salgın Hastalıklarla Mücadelede Trabzon’da İlk Uygulamalar

Osmanlı’da salgınla mücadele kapsamında Anadolu’nun birçok şehrinde gerekli önlemler alınırken, Trabzon coğrafi

konumu nedeniyle karantina uygulamalarının başlatıldığı ilk şehirlerden olmuştur. Kolera salgınının önlenmesi hususunda büyük çabalar sarf eden dönemin Hıfzıssıhha Başmüfettişi Kimyager Bonkowski Paşa’nın (Günergün, 1992) da önerisiyle seçilen 20 baştabip, denetimler yapmak, hastalık ortaya çıkmadan fennî temizlik işlerinin yapılmasını sağlamak ve herhangi bir yerde hastalık görülürse hemen gerekli tedbirleri almakla görevlendirilerek Anadolu ve Rumeli’de bulunan vilayet merkezlerine gönderilmiştir (Atar, 2016).

Hastalıkla mücadele kapsamında; Trabzon’da kurulan karantina teşkilatını yürütmek üzere ilk olarak Süleyman Efendi görevlendirilmiş (Panzac, 1997), kara ve deniz yoluyla gelebilecek tehditlerin yayılmasını engellemek amacıyla şehrin ticaret yolları ile ilişkili noktalarında tahaffuzhaneler kurulmuş, kara ve deniz yoluyla gelenler 15 gün süreyle karantinaya tabi tutulmuştur (Sarıyıldız, 1994). Bu bağlamda Trabzon’da ilk karantina merkezi, limandan gelen yük ve yolcuların kontrol altına alınması amacıyla 1838 yılında Güzelhisar isimli mevkiide kurulmuştur. Bu tarihten sonra yaklaşık iki yıllık periyotlarda farklı isimler şehirde görevlendirilmiştir. 1842 yılının ocak ayında Mustafa Efendi, 1844 yılında Avusturyalı bir doktorla, Şakir Efendi, bir yıl sonra Şakir Efendi’nin yerine Mehmet Efendi, 1845 yılında, Mustafa Efendi Trabzon Karantina Müdürlüğü’ne tayin edilmiştir (C.SH, 24/1193; Panzac, 1997). Şehirde karantina teşkilatının düzene koyulmasının ardından yerel yönetimlerle ilgili bazı düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Trabzon’da da 1864 sonrasında belediye teşkilatının kurulmasının ardından (Çiçek, 2011) özellikle şehrin temizliği ile halk sağlığı arasındaki ilişki üzerinde durularak, şehir temizlik birimi oluşturulmuştur (Yılmaz, 2014a).

Konumunun da etkisiyle şehirde salgın hastalıklar zaman içinde tekrar kendini göstermiş, bu durum şehrin giriş ve çıkışlarının kontrol altına alınması amacıyla yeni karantina merkezlerinin kurulmasına sebebiyet vermiştir. Şehrin kara ve deniz yolu ile ulaşımının sonlandığı kilit noktalarda kurulan karantinahaneler, olası bir salgının şehre yayılmasını büyük ölçüde engellemiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan 1881-1896 yılları arasında baş gösteren beşinci kolera pandemisi esnasında, şehrin batı limanı olan Pulathane ve güneyde Erzurum kara yolunun girişindeki Hamsiköy mevkiilerinde karantina binalarının varlıkları bilinmektedir. Yine bu binalara ek olarak 1904 yılında şehrin doğu girişindeki Sürmene’de ve 1910 yılında Erzurum kara yolunun şehre ulaştığı Değirmendere mevkiilerinde de geçici karantina binaları inşa edilmiştir.

Salgın hastalıklarla mücadele kapsamında kullanılan, hasta kişilere ait eşya ve giysilerin dezenfekte edilmesini sağlayan etüv makineleri, II. Abdülhamid’in emriyle 1891 yılından itibaren Avrupa’dan satın alınarak şehrin belli noktalarına kurulan tebhirhane ve tahaffuzhanelere yerleşti-

rilmiştir. Bu bağlamda Değirmendere Karantinası ve Kavak Meydan Tebhirhanesi'ne de etüt makineleri konulduğu bilinmektedir (Aktaş, 2015; Böke, 2009). Tüm dünyada olduğu gibi Trabzon'da da salgının artması durumunda bir diğer başvurulan uygulama kordon usulü olmuştur. Hastalığın ortaya çıktığı ev, mahalle ve kırsalalarda 3-4 gün ile 10-15 gün süreyle uygulanabilen, hastalığın görüldüğü bölgenin dışına çıkmaması ve o bölgede yok edilmesini amaçlayan kordon usulüne Trabzon'da da başvurulmuştur (Ayar, 2013). Hamsiköy ve Pulathane Karantinahanesi'nde de kordon uygulamalarına başvurulmuş, kordonların güvenliği asker gözetimiyle sağlanmıştır (Arslan, 2015).

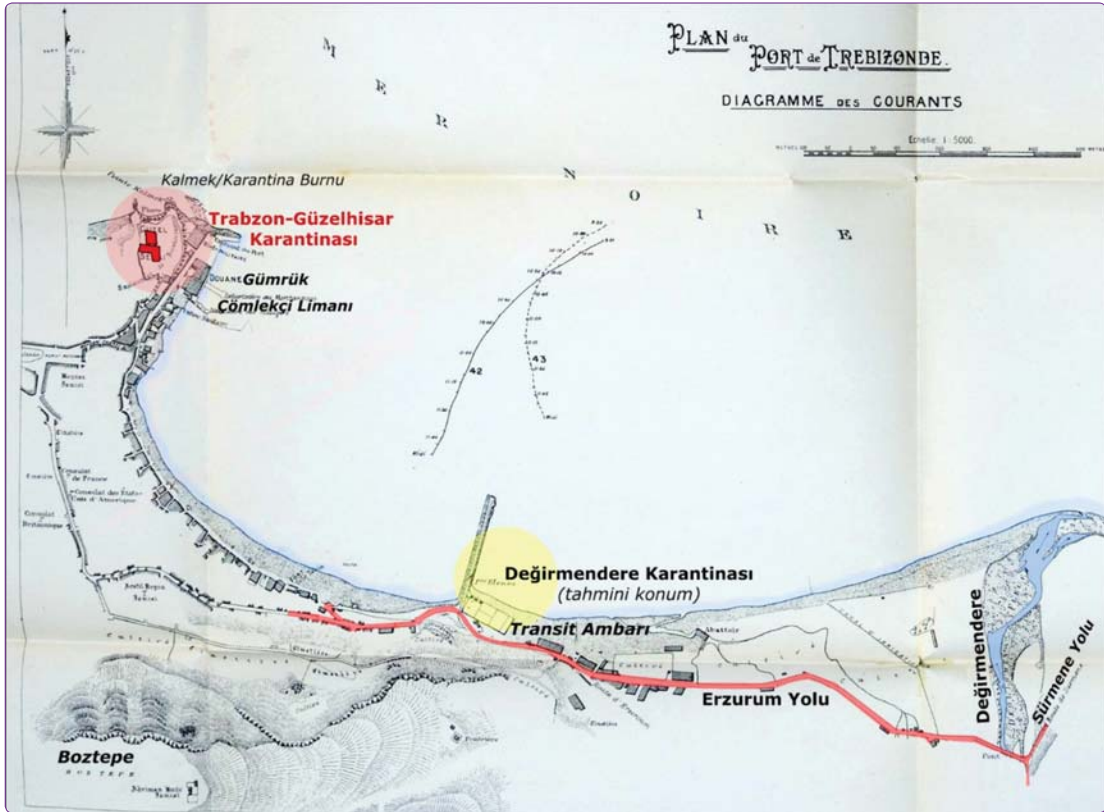
1863-1864 yıllarında Kırım Savaşı'nın etkisiyle Kafkasya'dan yoğun göçlerin yaşandığı şehirde ilk olarak Trabzon-Akçaabat arasında, 1867 yılında ise Kavak Meydan'da da göçmenler için kamp alanları kurulduğu bilinmektedir. Göç süreci ile yeniden başlayan hastalıkların ardından, 1883 yılında Trabzon karantina doktoru Mösyö Konpo Esira'nın rapor ettiği tifo salgını dışında (Y.MTV, Dosya: 10, Gömlek: 70), 1892 yılında koleranın yeniden ortaya çıkmasına kadar Trabzon için belgelere yansıyan bir salgın dönemi görülmemektedir.

Trabzon'da İnşa Edilen Karantina Binaları

Trabzon-Güzelhisar Karantinahanesi: Ticaretin yoğun olduğu dönemlerde ilk durak olan Trabzon limanının, gemi-

lerin taşıdıkları yük ve yolcular yoluyla salgın hastalıkların yayılmasında öncelikli alan olması, buranın denetim altına alınmasını gerektirmiştir. Bu nedenle, Trabzon'a gelen yük ve yolcuların karaya çıkmadan önce Güzelhisar'da karantinaya alınması kararlaştırılmıştır (Aktaş, 2015). Şehrin ilk karantina merkezi, bugün Güzelhisar/Ganita olarak anılan falez üzerindeki sırtta, mevcutta bulunan yapının kalıntıları üzerine kurulmuştur. Alan Komnenos Dönemi'nde Ceneviz ve Venediklilerin ticaret sahası olarak hizmet verirken, Osmanlı Dönemi'nde ise Üçüncü zade Ömer Paşa'nın sarayını inşa ettiği yerdir. Şehrin kuzeydoğusunda, denize doğru bir burun gibi uzanan, bir yandan üç tarafı deniz ile çevriliyken diğer yandan da denizden oldukça yüksekte bulunan bu sırt; 19. yüzyılda ticari önemi gittikçe artan Çömlekçi Limanı'na hâkim, tarihi Trabzon-Erzurum yolunun başlangıcı, İran'dan gelen yolcu ve ticari malların deniz ile buluştuğu bir ticaret merkezi olan Meydan'ın (Meydan-ı Şarki/Gavur Meydanı) hemen kuzeyinde yer almaktadır (Şekil 1) (Üstün Demirkaya ve Tuluk, 2018).

İlk bakışta Güzelhisar'ın konumunun denizden gelenler için oldukça avantajlı görünmesine karşın, karantinahanenin Trabzon'a deniz yoluyla gelenlerin değil, kara yolu ile gelen yolcu ve eşyalara hizmet eder durumda olduğu dönem raporlarına konu edinmiştir (Yalçınkaya, 2019). Bu noktada alanın şehir merkezi ile kurduğu ilişki düşünüldüğünde, karantinahaneye erişimin, hastalıkların kolaylıkla

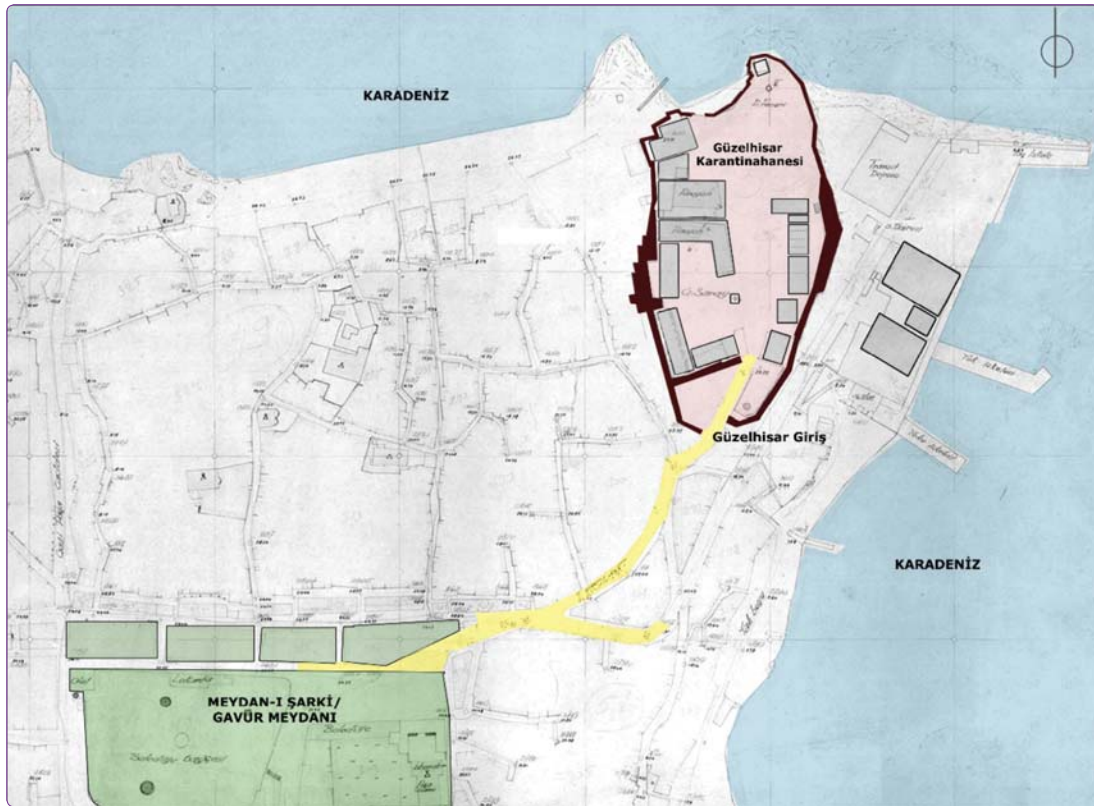

Şekil 1. Trabzon Limanı ile limanın doğusuna ait plan (Nafia Vekaleti, Fon: 230, 143-26-1).

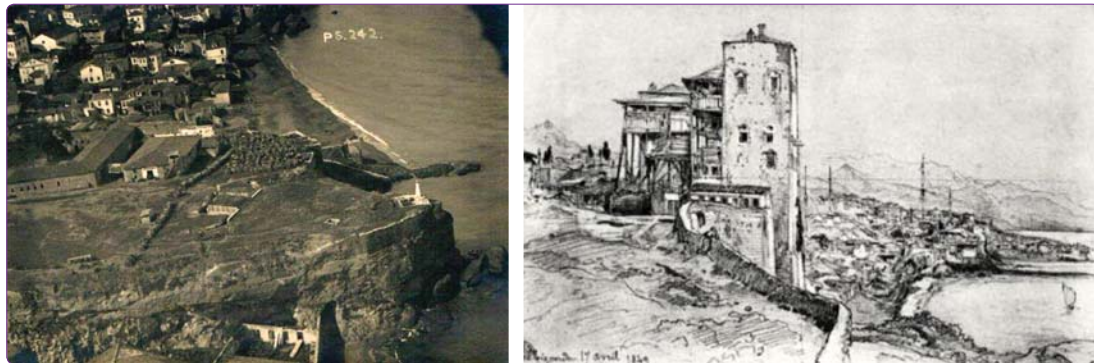
yayılmaya elverişli sokak-caddeler ile sağlanıyor olması, özellikle salgın dönemlerinde kurumun asıl işlevinin sorgulanmasını gerektirmektedir (Şekil 2). Ancak Cenevizlilerden kalan ve tüm alanı çevreleyen surlar ile 1818 yılında topçu askerleri için inşa edilen tabyalar ile korunaklı bir yerleşme olma özelliğini pekiştiren Güzelhisar’ın ilgili noktalara hâkim ve güvenli konumu da karantina merkezi olarak bu bölgenin seçilmesinin gerekçesini yeterince açıklamaktadır (Şekil 1, 2).

Alanda bulunan saray, onarımlar ve çeşitli eklerle, 1838 yılında yeniden işlevlendirilerek karantina merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1840 yılında ise altyapı eksikliklerinin giderilmesi amacıyla binada yeniden önemli

onarım-genişletme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (Babul, 2019; Yılmaz, 2014a). Ancak bina 1844 yılında geçirdiği yangın neticesinde yeniden harap hale gelmiştir (Öztürk, 2010). 1835 yılında başlayan ve 1839 yılının sonuna kadar görülen veba salgınlarına karşı kurulan Güzelhisar/Trabzon Karantinahanesi, vebanın yerini kolera ile 1847 yılında tekrar gündeme gelmiştir (Yılmaz, 2014a). Laurens’in (1910) Trabzon’u ziyareti sırasında çizdiği 1849 tarihli ayrıntılı resmi, yapının o dönem kullanımına ilişkin önemli bilgiler barındırmaktadır. Resimde, Üçüncüoğlu Sarayı’nın kâgır kalıntılarının bir kısmının Trabzon Karantinahanesi olarak kullanıldığı, kalıntıların arkasına ise ahşap ek binalar inşa edildiği görülmektedir (Şekil 3). 1847-1867

Şekil 2. Güzelhisar Karantinahanesi'nin şehir ve liman yapıları ile ilişkisi (Trabzon Halihazır Haritası 1/1000, 1939).

Şekil 3. Güzelhisar Karantinahanesi'nin genel konumu ve görünümü (Bölükbaşı, 2010; Laurens, 1910).

yılları arasında Osmanlı'da görev yapan Fransız hekim Fauvel'in⁶ 1849 yılında Karadeniz'deki karantinaların durumuna ilişkin sunduğu raporundan, sarayın bir parçası olan bu kalıntıların ayrıcalıklı yolcular için ayrılmış bölüm olduğu, ahşap eklerin ise karantinaya alınacak yolcular için alana yerleştirilmiş barınaklar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca alanda bu binalara ek enfeksiyonlu olabilecek ticaret eşyası için yapılmış büyük bir hangar ile yük hayvanları için ahırın bulunduğunu belirtmektedir (Yalçınkaya, 2019). Fauvel raporunda doğruca isimlendirmese de bu hangar binasının tamamının ya da bir bölümünün etüv/tebhirhane olarak işlev gördüğü düşünülebilir. Nitekim belgelerden şehrin ana karantina binası olduğu anlaşılan Güzelhisar Karantinahanesi'nde, etüv veya tebhirhane binasının varlığına ilişkin herhangi bir bilgi olmaması ilginçtir.

Fauvel'in harabe olarak nitelendirdiği (Yalçınkaya, 2019) bu binalara ilişkin, idare tarafından zaman içerisinde bazı düzenlemelerin yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. 5 Ocak 1850 (H. 1266) tarihli arşiv belgesinden, Ömer Paşa tarafından vakfedilen arsa üzerinde önceden inşa edilmiş binaların, mahallerin, kâgir odaların ve sarayın dört bir tarafını çevreleyen duvarların keşfinin yapıldığı, dayanıklılık ve sağlamlık hususlarına dikkat edilerek tamir edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır (Babul, 2019; İ. DH, Dosya: 207, Gömlek: 11969). Nitekim 1852 (H. 1269) ve 1853 (H. 1269) tarihli arşiv belgelerinde, bu onarımların da yetersiz kaldığı, büyük boyutlu bir salgın görülmemesine karşın, Trabzon karantina hekiminin şehre ulaşan yollar ve karantina binası ile ilgili olumsuz görüşler bildirmesi üzerine yapıda onarımların yapıldığı ve kıdemce küçük olan askerler için dört adet oda ile yemek pişirilen bir mutfak/matbah ile gerekli görülen tahaffuzhanenin inşa edildiği bilgisi yer almaktadır (Şekil 4) (A.MKT.NZD, Dosya: 65, Gömlek: 25; A.AMD, Dosya: 45, Gömlek: 55). Bu inşa talepleri ve izinle ilgili yazışmaların 1854 yılına kadar devam ettiği, 1854 yılı içerisinde ise Trabzon karantina müdürü tarafından, karantina geliri kullanılarak, dört oda daha inşa edildiği aktarılmıştır. Bu odaların inşa amacı ile ilgili bir bilgi olmamakla birlikte artan yolcu sayısını karşılamak amacıyla yapılan bulaşık odaları olabileceği söylenebilir. 1855 yılında ise Maliye Nezareti tarafından gerekli görülen yerlerde mazgallar açılması ve tamir gerekçesiyle tamamı yıkılan ve yeniden inşa edilecek olan 5-6 adet oda için bütçe ayrıldığı anlaşılmaktadır (Babul, 2019).

1855 tarihli bir gazetede yer alan habere göre, onarımlar ve eklerle düzenlenen Güzelhisar Karantinahanesi, tarihsel

önemi olan çok katlı yapılar, büyük bir meydan, evler ve geniş bir giriş yerinden oluşan bir kompleks görünümündedir (Babul, 2019; The Wales Chronicle, 1855). Sık aralıklarla onarımlar ve yeni inşa gereksinimlerinin olması kuşkusuz salgın durumunda yapının yetersiz kalması, çalışanların ihtiyaçlarının giderilmemesi ile ilgilidir. Ancak yapının bulunduğu alanın rüzgâra ve denizin her türlü etkisine açık konumunun, özellikle ahşap binaların harap hale gelmesi üzerinde etkili olabileceği göz ardı edilmemelidir. 1855 yılından sonra görülen en büyük değişiklik önerisi, 1859 yılında karantinaya parlatorya (tahaffuzhane soruşturma odası) inşa edilmeye karar verilmesidir. Bu tarihe kadar, özellikle patente (gemi belgesi) imzalatanlar için ihtiyaç duyulan mekân gereksinimi, söz konusu alana yakın limanda yer alan gümrük binasında karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak, Trabzon'da buharlı gemi seferlerinin artması ile limanda yaşanan yoğunluk, buraya ek yük getiren karantina işlemlerinin, karantina kompleksi içerisine alınmasını gerekli kılmıştır. Bu tarihten sonra ilk yenileme talebi 1872 yılında gündeme gelmiştir (İ. MVL, Dosya: 412, Gömlek: 17933). Ancak bu dönemde karantina binasında bir onarımdan daha fazlasına ihtiyaç duyulduğu aşikârdır. Kırım Savaşı sonrasında 1856-1865 yılları arasında yaşanan göçler ile şehrin yerleşim alanı değişmiş, dahası genişlemiş, konut alanları ile karantina birbirlerine yakın bir hal almıştır. Hastalıklara karşı bir ön savunma görevi gören bu bina, görevini yerine getirmenin aksine, hastalıkların şehre daha kolay yayılmasına neden olan şehir içi konumda kalmıştır. Bu nedenle karantinanın şehir dışına çıkarılması, bir kale ve hastane ile birlikte inşa edilmesi önerilmişse de bu talebin de gerçekleştirilmediği anlaşılmaktadır (Yaşayanlar, 2015).

Görseller, belgeler ve kişisel betimlemelerden, bahsi geçen tüm bu binaların tam yerleri ile iç bölümlenmelerinin nasıl olduğu açık değildir. Surlarla çevrili bu geniş alanda varlığını bildiğimiz/tespit ettiğimiz yapıların yerleri yapılan tahminlerin ötesine geçmemektedir. Şehre ilişkin farklı dönemlerde çizilmiş haritalardan⁷ alanın batı ucuna yerleşmiş sarayın kalıntıları ile arkasındaki barakaların sur duvarı boyunca uzandığı, kara tarafından girişin sağ ve solunda askeri binaların bulunduğu anlaşılmaktadır (Trabzon Halihazır Haritası 1/500, 1937; Trabzon Halihazır Haritası 1/1000, 1939; Yılmaz, 2015; Babul, 2019). Ayrıca yine görseller ve belgelerde saray kalıntılarının hemen arkasında büyük bir binanın varlığı dikkati çekmektedir. Bu büyük binanın belgelerde geçen ambar ya da Fauvel'in hangar olarak belirttiği yapı olabileceği söylenebilir. Alanın doğusu saray kalıntıları, hangar ve diğer barakalar ile çevrelendiğinden, daha geç tarihte inşa edilen tahaffuzhane ve mutfak bölümleri

⁶ Fransız Epidemiyolog Antoine Sulpice Fauvel 1847 yılında İstanbul Halk Sağlığı Enstitüsü'nde çalışmak üzere çağrılmış, bir yıl sonra Meclis-i Tahaffuz'un Fransa delegesi olmuştur (Yılmaz, 2014b). Delege olarak görev yaptığı süreçte Fauvel ile Fransız Elçiliği arasındaki yazışmalar Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde yer almaktadır [Orijinal belge için: Archives du ministere des Affaires enrangères (AMAE), Centre des Archives diplomatiques de Nantes CADN: Ambassade, Constantinople, Serie D: Trebizonde, Tome 5; Ambassade, Constantinople, Serie E, Tome 464 "Question Sanitaires"; Ambassade, Constantinople, Serie E, Tome 465, "Question Sanitaires"].

⁷ Trabzon şehrine ait 1937 tarihli, 56 paftadan ibaret olan 1/500 ve 1939 tarihli, 21 paftadan ibaret olan 1/1000 mikyaslı halihazır haritaları (Ömer İskender Tuluk arşivi); Fransız Dussaud'a ait 1870 tarihli Trabzon'daki Mevcut Tabyalari Gösteren Harita, AMAEF, CADN, Trébizonde, c. 10 (Yılmaz, 2014a); Trebizond ve Karadeniz Limanı (1898), Francis Richard Maunsell, The National Archive, MFQ 1/1352/3 (Babul, 2019).

Hamsiköy Karantinahanesi, aynı salgın döneminde kurulan, şehrin batı ucunda yer alan Pulathane Karantinahanesi ile eş zamanlı kurulmuştur. Karantinahanelerin biri şehrin batısını deniz yoluyla gelecek hastalıklara karşı korurken, diğeri doğusunu kara yolları üzerinden denetim altına almış, bir yandan birbirlerinin yüklerini de hafifletmişlerdir (Arslan, 2015).

Bugün ayakta olmayan binanın yeri ve genel görünümüne ilişkin iz sürmek mümkün değilse de yeri ile ilgili bazı yorumlar yapılabilir. Bina'nın inşa edilmiş amacı düşünüldüğünde, karantinahanenin Hamsiköy Vadisi'nin köy/mahallelerinden ticaret yolu üzerinde yer alan ve güneyde Gümüşhane ile sınırı çizen son mahalle olan Hamsiköy Mahallesi'nde kurulmuş olabileceği söylenebilir. Nitekim bu mahallenin Trabzon-Erzurum-Tebriz hattında yük taşıyan kervanların konaklama-durak noktası olduğunun bilinmesi de karantinahanenin burada kurulduğu fikrini güçlendirmektedir.

Binanın inşa edildiği dönemdeki fiziki durumu hakkında bilgi veren yegâne kişi, şehirde yürütülen çalışmalarda görevli, kimyager-eczacı olan Bonkowski Paşa'dır. Bonkowski Paşa, karantinahanenin dört parçadan meydana geldiğini belirtmiş, burada bulunan tebhir makinesi için de bir mahal inşa edilmesini talep etmiştir. Ancak bu mahallenin inşa edilmediği açık değildir (DH.MKT, Dosya: 2, Gömlek: 71). Bonkowski Paşa'nın gerekli durumlarda hayvanlarla birlikte 2.500 kişiyi alabilecek kapasitede olduğunu belirttiği binanın, büyük bir tesis olduğu anlaşılmasına karşın barındırdığı diğer yapılara ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yapı kapasitesiyle İstanbul Tuzla Tahaffuzhanesi (Gider, 2019; Yıldırım, 2010) ile benzerlik göstermektedir. Çok sayıda kişinin kontrolünün sağlanmasının gerekliliği göz

önüne alındığında, en azından Tuzla Tahaffuzhanesi'nde de karşılaştığımız asker veya nöbetçi kulübelerinin varlığı Hamsiköy Karantinahanesi'nde de düşünülebilir.

Pulathane Karantinahanesi: Akçaabat nahiyesinin merkezi olan Pulathane, Trabzon şehir merkezinin, hemen yanı başında (Aygün, 2005), Evliya Çelebi'nin (2008, s. 97) ifadesiyle "sekiz rüzgârdan emin iyi demir tutan" limanı ile öne çıkmaktadır. Batıda Akçaabat, doğuda ise Sürmene limanlarının, Trabzon'un ana limanı olan Moloz limanının da içerisinde yer aldığı, şehrin doğusuna sahil boyunca sıralanan koylarda bulunan limanların, derelerin taşıdıkları alüvyonlardan ötürü kumla dolup sığlaşmaları nedeniyle, modern Çömlekçi Limanı yapılanaya kadar, aktif olarak kullanıldıkları bilinmektedir (Ardel, 1943). Trabzon'a giriş kapısı niteliğindeki Pulathane'de de bir karantina merkezi kurulmuş olmasında sıklıkla kullanılan limanının varlığının etkisi olduğu açıktır (Şekil 5).

Pulathane Karantinahanesi, 1881-1896 yılları arasında görülen kolera salgınına karşı, Rusya ile yapılan karşılıklı anlaşmalar neticesinde Güzelhisar/Trabzon Karantinahanesine ek, gemilerin karantina sürelerini geçirdiği bir merkez olarak görev yapmıştır (Arslan, 2015). Böylelikle deniz yoluyla özellikle Rusya'dan gelen gemilerle Trabzon'a ulaşan koleranın, iç kısımlara ve Anadolu'nun kuzey kıyılarına yayılmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir (Aktaş, 2015; Y.PRK.ASK, Dosya: 84, Gömlek: 12).

Pulathane Karantinahanesi'nin inşa tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte, 1876 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde karantina memurları başlığı altında, isminin atanmış bir karantina müdürü ile birlikte anılması, en azından bu tarihte şehirde bir karantina birimi olduğunu göstermektedir (Trabzon Vilayeti Salnamesi-1876, 2002).

Şekil 5. Trabzon-Pulathane arası yol haritasını gösteren harita (HRT.h, 2248).

Şekil 6. Pulathane Limanı ve karantinahanenin muhtemel konumu (Bölükbaşı, 2010).

Binanın 1892 yılında inşa edildiği yönündeki hâkim görüş, belgelerin bu tarihte yoğunlaşmasından kaynaklanmakla birlikte, belge yoğunluğunun bu tarihte ortaya çıkan salgın nedeniyle binanın artan önemi kaynaklı olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

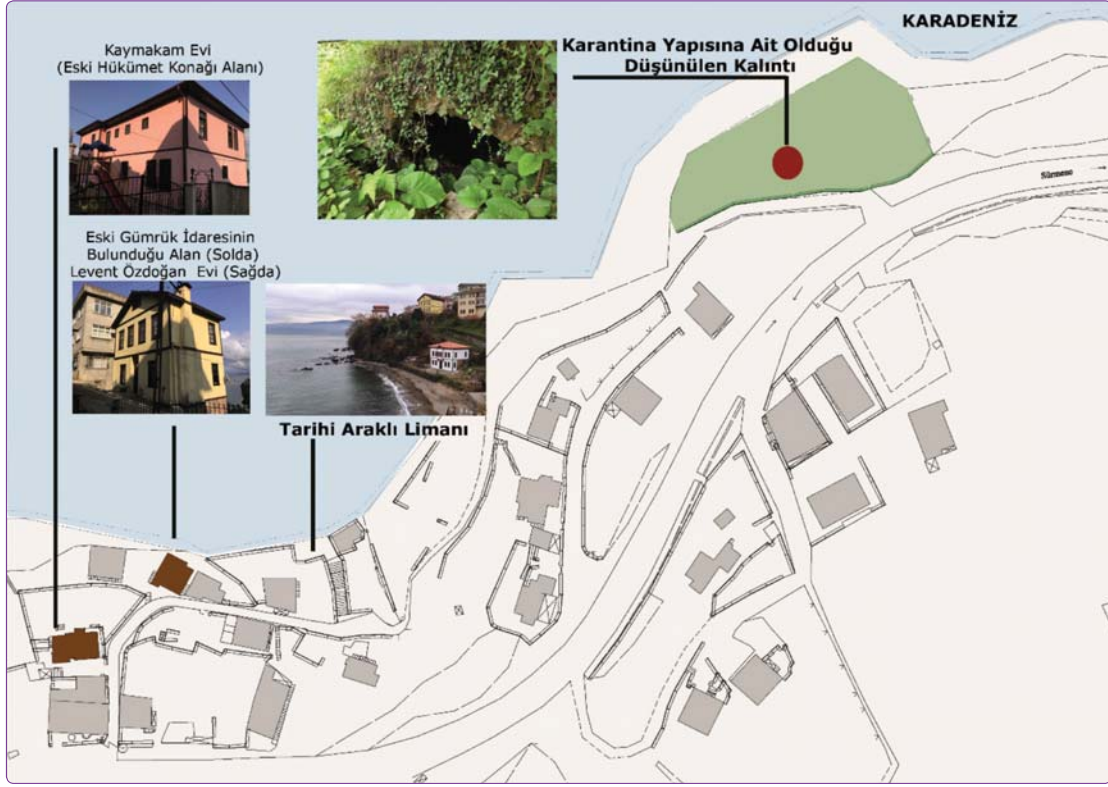
Binanın yeri ve fiziki durumunu tanımlayan herhangi bir belge ya da görsel yoktur. Geniş bir ifade olmasına karşın bir belgede karantinahanenin yeri “Pulathâne Tahaffuzhânesi’nin sahilde ve karyenin kurbunda ve zayk bir mahalde” (BEO, Dosya: 50, Gömlek: 3696) şeklinde tanımlanmaktadır. Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere, tahaffuzhane deniz kenarında, merkeze yakın bir konumda kurulmuştur. Yine 1892 yılında Trabzon Karantina Tabibi tarafından İstanbul’a gönderilen mektupta, hasta kişilerin sağlıklı olanlarla ya da halktan kişilerle temas kurmaması adına bir dönem Rüştiye Mektebi’ne gönderildikleri bilgisi yer almaktadır (Arslan, 2015). Bugün Merkez İlkokulu olarak bilinen yapı, 1889 yılında sahil kesiminde inşa edilmiştir (Albayrak, 2008). Buradan hareketle karantinahanenin yerinin muhtemelen karantina ile hemen hemen eş zamanlı inşa edilmiş olan Rüştiye Mektebi’nin yakınında olduğu düşünülebilir (Şekil 6).

Fiziki durumuna ilişkin ise eldeki neredeyse yegâne bilgi karantinahanenin ilk inşa edildiği dönemde küçük olması sebebiyle gelenleri barındırabilecek durumda olmamasıdır (Aktaş, 2015). Trabzon valisi Kadri Bey’in İstanbul’a yazdığı telgraftaki ifadesinden 1892 yılında yolcu sayısının artması ve aniden çıkan salgın nedeniyle karantinahanenin genişletildiği ve yeni barakalar inşa edilerek baraka sayısının artırıldığı anlaşılmaktadır (BEO, Dosya: 42, Gömlek: 3088). Ayrıca çevredeki vatandaşa ait tarlaların satın alınarak, salgın sonrası gönderilen etüv makinesi (Yaşayanlar, 2015) ile gerek duyulan tahaffuzhaneyi de kapsayan ek binaların inşa edildiği anlaşılmaktadır. İstanbul’da yer alan tahaffuzhane binalarının⁸ tek katlı ahşap lojmanlar şeklinde inşa edildikleri düşünüldüğünde Pulathane Karantinahanesi’ndeki bu ek binaların da benzer özellik gösterdikleri düşünülebilir. Ayrıca yeni barakalar inşa edilmiş ve gerekli olduğu durumda genişlemeye uygun alan bulunmasına karşın (Yaşayanlar, 2015),

bu dönemde ek bina olarak Rüştiye Mektebi’nin kullanılmış olması sorgulanmaya değerdir. Hemen sahilde, doğal bir liman olan Akçaabat limanının doğusunda yer alan Rüştiye Mektebi’ne (Merkez İlkokulu) duyulan ihtiyaç, karantinada yapılan tüm çalışmalara karşın, yaşanan salgının boyutundan ve hastalanan kişi sayısından kaynaklı acil mekân gereksiniminden kaynaklı olabileceği gibi, bu ani artış nedeniyle barakalar inşa edilmeden ya da inşa çalışmaları henüz sürerken hemen yakınında bulunan mevcuttaki bir yapının pratik olarak kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Sürmene Karantinahanesi: Sürmene Karantinahanesi’nin, koleranın, Rusya ve Kafkasları etkisi altına alarak, Batum’a ulaşması ve 1904 yılında Trabzon’u tehdit etmesinin ardından, Sıhhiye Meclisi’nde alınan karar doğrultusunda, Sürmene’nin Araklı Mevkii’nde kurulduğu belirtilmektedir (Yaşayanlar, 2015). Ancak 1876 tarihli vilayet salnamesinde Pulathane Karantinahanesi ile birlikte yine atanmış bir karantina müdür ile birlikte Sürmene’de bir karantina biriminin en azından bu tarihte kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır (Trabzon Vilayeti Salnamesi-1876, 2002). Salnamelerde yapılarla ilişkin fiziki veya sayısal herhangi bir bilgi yer almadığından, bu tarihte işleyen bir karantinahane binası olup olmadığı bilinmemektedir. Bu nedenle 1904 yılında yapı inşasına ilişkin belgenin, en geç 1876 yılından beri var olan yapı üzerinde büyük bir onarıma veya başka bir alanda yeni bir yapı inşasına işaret ettiği düşünülebileceği gibi, idari olarak mevcut olmasına karşın fiziki olarak bulunmayan bir yapının inşasına ait olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Bazı kaynaklarda karantinahanenin Kırım Savaşı sonrası yaşanan (1863-1864) göç dalgası sırasında inşa edildiği bilgisine rastlansa da bu konuya ilişkin herhangi bir belge bulunamamıştır. Belgelerde 1864 ve 1867 yıllarında yaşanan iki göç dalgası ve beraberindeki salgın hastalıklara dair Trabzon-Akçaabat arasında ve Kavak Meydan civarında kamp alanları kurulduğuna ilişkin bilgiler yer almakta, ancak Sürmene bölgesinde bir karantina inşasından bahsedilmemektedir. Eldeki mevcut verilere dayanarak, Trabzon’da inşa edilen diğer karantinahanelere göre geç denilebilecek bir tarihte kurulduğu anlaşılan bina, Trabzon ve Pulathane’deki karantinahanelere ek, geçici olarak inşa edilmiştir. Trabzon Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği tarafından, Rusya ve Kafkasya üzerinden gelen salgının Trabzon şehrine ve bura-

⁸ İstanbul’da Kuleli, Kavak, Serviburnu, Anadolu Kavağı, Büyükdere ve Tuzla tahaffuzhaneleri yer almaktadır (Gider ve Ünal, 2018).

Şekil 7. Araklı Limanı ve karantinahanenin muhtemel konumu.

Şekil 8. (a) Araklı doğal (eski) liman (b, c). Karantina Mezarlığı içerisine yer alan karantina binası (M. Yavru arşivi).

dan bütün Anadolu'ya ulaşması tehlikesine karşın sahillerin sıkı bir gözetim altına alınmasının, kayıklar için Sürmene'de karantinahane yapılmasının gerekliliği aktarılmıştır (Aktaş, 2015). Erken dönemlerden itibaren doğal liman olma özelliğiyle öne çıkan Sürmene-Araklı Limanı, şüphesiz gemilerin henüz şehre ulaşmadan, doğuda denetim altına alınacağı en uygun yerlerden birisidir. Nitekim Sürmene-Araklı (Sürmene, Sususrmania, Hyssus) Limanı körfez özelliğine sahip çok az sayıdaki limanlardan biridir. Arşivde yer alan 1911 tarihli belgede yer alan "Sürmene'ye bağlı Araklı'da Hüseyin Çebizade Ferhad'ın arazisi istimlak edilerek bu alanda kurulmuştur" (DH.h, Dosya: 41, Gömlek: 64) ifadesi karantina mahallinin yerine ilişkin ipuçları sunmaktadır. Binanın adı ve yeri bazı belgelerde Sürmene olarak geçerken, kimi zaman Araklı olarak da ifade edilmiştir. İlk bakışta karışıklık yaratan ve iki farklı yerdeki karantina gibi algılanan bu tanımlamalar, aslında Araklı'nın 1953 yılına kadar Sürmene ilçesinde bağlı nahiye, dahası Araklı-Konakönü'nün Hükü-

met Konağı, kaymakamlık gibi kamu yapılarının bulunduğu ilçe merkezi olmasından kaynaklanmaktadır (Şekil 7).

Buna dayanarak, bugün Araklı-Konakönü'nde günümüzdeki mevcut limanın hemen doğusunda yer alan halk arasında Karantina Mezarlığı olarak anılan Konakönü Mezarlığı'nın varlığı ilgi çekicidir. Mezarlığın hemen batısında yer alan arazisi üzerinde eski Gümrük İdare Binası'nın bulunduğunu belirten arsa sahibinin⁹ ifadesine göre Karantina Mezarlığı'nın içerisinde yer alan, günümüzde harap haldeki taş duvarlı, tonoz örtülü, tek odalı yapı karantina binası olarak bilinmektedir (Şekil 8).

Bu bilgiyi kanıtlayacak herhangi bir yazılı belge olmakla birlikte, liman bölgesinin Sürmene ilçesinin merkezi olması ve Trabzon'un doğusunda aktif bir liman olmasının yanında şehre giriş noktası olması burada mevcut bir güm-

⁹ Alanda gerçekleştirilen kişisel görüşmeler, arsanın sahibi ve burada dededen kalma bir eve sahip olan Levent Özdoğan ile yapılmıştır.

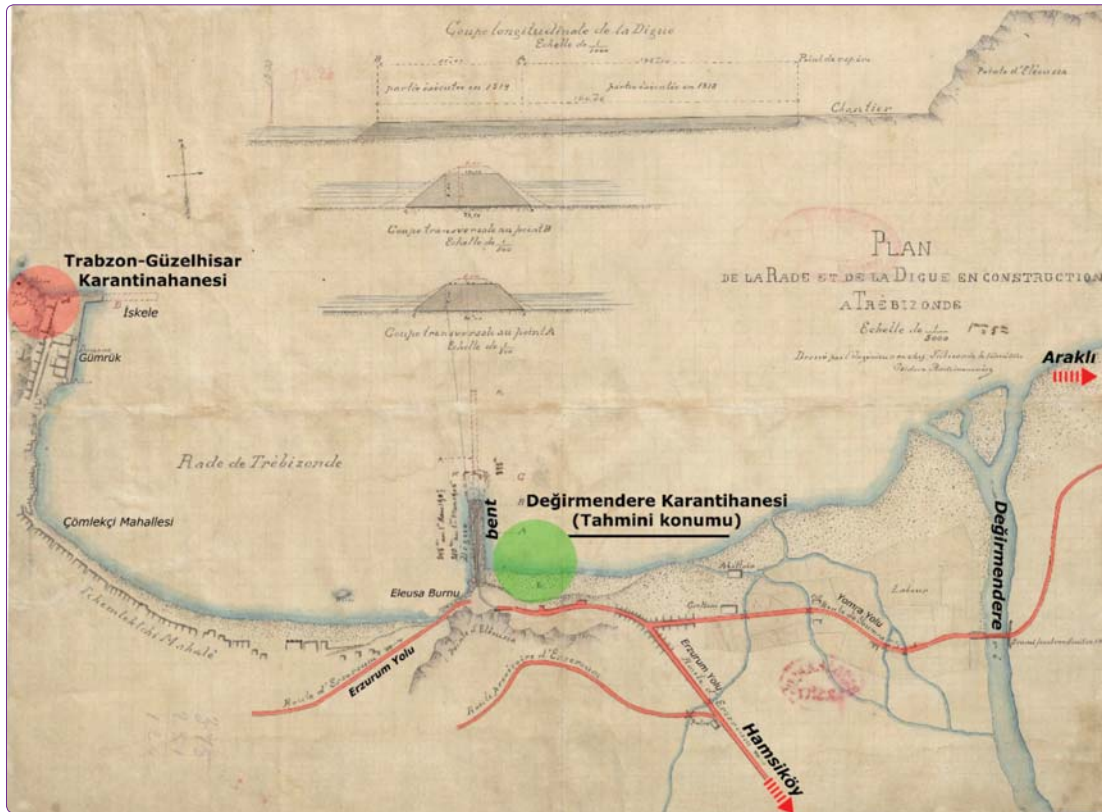
rük binasına ek karantinahanenin de inşa edilmiş olabileceği iddiasını güçlendirmektedir. Ancak Sürmene-Araklı Limanı 1914 yılında Rus işgali esnasında harap hale geldiğinden (DH.EUM, Dosya: 17, Gömlek: 44) burada bulunan yapıların kısmen veya tamamen ortadan kalkmış olması mümkündür. Bu nedenle mevcutta kalıntıları kalmış olan yapının işlevine ilişkin bir yorum yapmak oldukça zordur.

Sürmene Karantinahanesi’nin ilgili dönemdeki durumuna ilişkin ise, Rize’de ortaya çıkan kolera hastalığını incelemek üzere gönderilen Dr. Mehmed Şükrü Bey Hekim Dergisi’nin 28 Kasım tarihli sayısında verdiği bilgilerden Sürmene Karantinası’nın gerekli hijyen koşullarına sahip olmadığı, hastaların çamur içindeki, yağmur ve soğuğa karşı korunaksız ayrıca yemek ve ışığın olmadığı çadırlarda kalmak durumunda bulunduğu anlaşılmaktadır (İpek, 2006). Ancak arşivde yer alan bir belgedeki “Rusya’da ortaya çıkan koleraya karşı Sürmene kazasının Araklı Mevkii’nde tahaffuzhane ... son günlerde inşa olunan barakaların inşa masrafları olan 1500 kuruşun ...” (DH.MKT, Dosya: 2674, Gömlek: 36) ifadelerinden mevcuttaki binaların tahaffuzhane olarak kullanıldığı, ayrıca işlevi belirtilmemişse de bu alanda yeni barakaların inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Bütün bu kayıtlar ve yorumlar birlikte değerlendirildiğinde, karantina olarak inşa edilen bir yapıdan daha çok mevcut bulunan yapı/yapıların kullanıldığı, barakaların inşa edildiği ancak muhtemelen göç edenlerin sayısında-

ki artış ile bu barakalarında yetersiz kaldığı, anlık ihtiyaca yönelik geçici çadırlardan oluşan bir birim oluşturulduğu ihtimali akla gelmektedir.

Değirmendere Karantinahanesi: Değirmendere Karantinahanesi, Hamsiköy Karantinahanesi’nin ardından Değirmendere Vadisi üzerinde kurulduğunu bildiğimiz ikinci karantina birimidir. Şehrin doğusunda kalan vadi üzerinde karantinaların kurulmasında, vadinin, iç kesimleri Karadeniz’e bağlayan ticaret yollarının ana güzergâhı olmasının etkili olduğu açıktır. 1910 yılında Rusya’da salgın halini alan kolera, Osmanlı sınırlarında alınan tedbirlere rağmen hemen eş zamanlı Erzurum’da, ardından Trabzon’da görülmeye başlanmıştır. Deniz yoluyla Rusya sahillerinden mi, kara yoluyla Erzurum’dan mı şehre ulaştığı konusunda farklı ifadeler (Aktaş, 2015) olmakla birlikte, hastalığın Trabzon’da ortaya çıkmasının ardından ilk önlem olarak haneler kordon altına alınmış, bu uygulamanın yetersiz kalmasının ardından ise tedbirler karantinalar vasıtasıyla alınmaya başlanmıştır. 1904 kolera salgınında kullanılan Sürmene ve Pulathane Karantinahanelerine ek, şehirler arasında da karantina tedbirleri alınmasına duyulan ihtiyaç Değirmendere Vadisi’ni yeniden gündeme getirmiştir. Çok kaba bir yorum olmakla birlikte, elde değerlendirilebilecek başka bir bilgi ve belge olmaması nedeniyle Değirmendere Karantinahanesi’nin muhtemelen Erzurum yoluyla şehre girişin kontrol altına alınması amacıyla inşa edilmiş olabileceği söylenebilir (Şekil 9).

Şekil 9. Trabzon Limanı genişletme çalışmaları ve Değirmendere Bendi (HRT.h 629).

Bu yeni karantina merkezine ilişkin neredeyse eldeki tek bilgi 14 Ekim 1910 tarihli Hekim Dergisi'dir. Buna göre bina, Değirmendere seddinin eteğinde inşa edilmiş altı barakadan meydana gelmektedir (İpek, 2006). Dergi binanın yerine ilişkin detay belirtmezken, genel durumuyla ilgili birçok bilgi içermektedir. Her biri yerden 1 metre yüksekte, 15 m² büyüklüğünde ve her biri 10 kişi alabilecek genişlikteki barakalardan biri kadınlara tahsis edilmiştir. Kadınlara ait barakanın her iki yanında gardiyanlara ait birer kulübe ve bir kalem odası yer almaktadır. Ayrıca bu karantina alanına bir etüv makinesi konularak tebhirhane de oluşturulmuştur. Hastalanan ya da ölenlerin evleri pülverizatörle dezenfekte edildikten sonra eşyaları bu etüv makinesinde temizlenmiştir. Hijyen koşullarına uygun inşa edildiği belirtilen merkezi oluşturan barakalarda hastaların kullanımı için yeni çarşaf, battaniye ve yatak kullanılırken, soğuk havalar için de bir soba yerleştirilmiştir (İpek, 2006). Değirmendere Karantinahanesi bu haliyle ahşap barakalar şeklinde inşa edilen İstanbul Serviburnu Tahaffuzhanesi'ni anımsatmaktadır. Tıpkı Değirmendere Karantinahanesi gibi

altı adet barakadan meydana gelen Serviburnu'nda bu yapılar tahaffuzhane, erkek hastalara ait hasta koğuşu, tedbir amaçlı ayırma barakası, kadın hastalara ait hasta koğuşu, mutfak, çamaşırhane, doktor odaları ve eczane olarak işlevlendirilmiştir (DH.MB.HPS.M., Dosya; 52, Gömlek: 29). Ancak eldeki kısıtlı bilgiler bu yapılardan hangisinin veya hangilerinin Değirmendere'de olabileceğini aydınlatmaktan uzaktır (Şekil 10).

Karantinanın tam olarak nerede inşa edildiğini tespit etmek de eldeki bilgiler ışığında imkânsızdır. Ancak, karantinanın Erzurum yolundan şehre girişini kontrol altında tutma görüşü kabul edildiğinde, Erzurum yolu ile birlikte geniş bir ifade olmasına karşın Değirmendere Seddi tanımı yapının yerinin tespiti için üzerinde düşünmeye değerdir (Şekil 11). Trabzon Limanı'na ilişkin bir belgede, "Değirmendere Mevkii'nde yapımına başlanan bir sed" ifadesi yer almaktadır (İ. TNF, Dosya: 10, Gömlek: 1319/C/02). 1901 tarihli belgeye göre, Trabzon Limanı'nın yakınından denize dökülen Değirmendere'nin sürüp getirmekte olduğu çakıl ve

Şekil 10. Serviburnu Tahaffuzhanesi'nde yer alan ahşap barakalar (DH.MB.HPS.M., Dosya; 52, Gömlek: 29).

Şekil 11. Değirmendere ve Çömlekçi-Değirmendere arasında inşa edilen bend (Bölükbaşı, 2006).

kumların limanı doldurmasından ötürü meydana gelen sığlaşma nedeniyle Değirmendere Mevkii’nde bir set yapımına başlanmıştır (Aksoy, 2018). Yapımı beş yıl süren ve 1906 yılında tamamlanan sed Erzurum yolu üzerinde, Çömlekçi Limanı ile Değirmendere arasında, Eleusa Kayalıkları olarak bilinen noktada kuzeye doğru 370 m uzunluğunda inşa edilmiştir.

Değirmendere Karantinahanesi’nin eteğinde inşa edildiği belirtilen seddin, bu yapı olması ihtimali üzerinde düşünmeye değerdir. Değirmendere seddinin yerinin, Erzurum yolunun hemen kıyısında ve şehre giriş konumundaki bir nokta olmasıyla birlikte karantina ile seddin inşa tarihlerinin birbirlerine yakın olması da dikkati çekmektedir. 1939 tarihli 1/1000 Trabzon hali hazır haritada da barakaların inşa edildiğini düşündüğümüz sed ile Erzurum yolu kıyısında, görsellere de yansıyan, transit ambarı yapısı bulunmaktadır. Ambarın bu alanda olması bu noktanın transit ticaret açısından önemli bir konumda olduğunu göstermektedir (Şekil 11). Daha fazla delille desteklenmeye muhtaç olmakla birlikte, değerlendirilebilecek başka bir bilgi ve belge olmaması nedeniyle en azından yeni bir belge veya ipucu elde edilinceye kadar, Değirmendere Karantinahanesi’nin, 1901 yılında yapımına başlanan Değirmendere ile Çömlekçi Limanı arasındaki sed ile ilişkili bir konumda inşa edildiği kabul edilebilir bir varsayım gibi gözükmektedir.

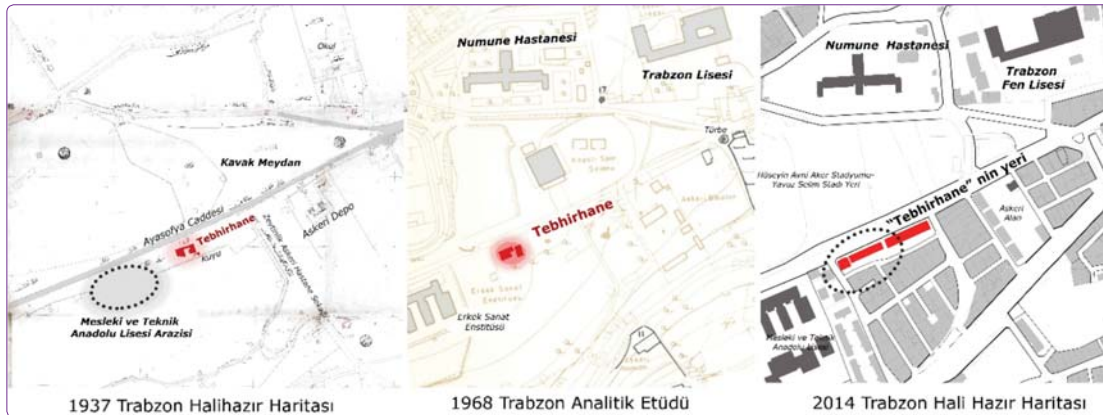
Kavak Meydan Tebhirhanesi: Trabzon şehrinin batısında, güneyde aniden yükselen yamaçla deniz arasında doğu-batı istikametinde uzanan geniş düzlük Kavak Meydanı olarak anılmaktadır. Surlarla çevrili alanın hemen batısında yer alan bu geniş, boş düzlüğün şehrin doğusunun aksine, ancak modern zamanlarda yerleşime tanık olduğu söylenebilir (Üstün Demirkaya ve Tuluk, 2018). Yerleşime uygun görünmesine karşın uzun yıllar tercih edilmemesinin, topografya dışında şehrin gelişiminin yönünü belirleyen başka unsurların sonucu olduğu söylenebilir.

Çalışma kapsamında dikkati çeken asıl unsur, şehre kurulacak tebhirhane için bu alanın seçilmiş olmasıdır. Farklı

salgın dönemlerinde, şehrin ticaret yoluyla gelen salgınlara da açık konumu, yine ticaret yollarıyla ilişkili karantina merkezlerinin inşasını gerekli kılmıştır. Ancak herhangi bir ticaret yolu ile doğrudan ilişkisi olmayan bu alanda tebhirhane inşasını gerektiren dinamiğin, alanın şehir içindeki bahsettiğimiz konumu itibarıyla ticaret ve ticarete bağlı salgın hastalıklar olmadığı açıktır. Nitekim Kavak Meydan Tebhirhanesi’nin inşasını gerekli kılan dinamik, şehirde inşa edildiğini bildiğimiz diğer karantina birimlerinden farklı olarak göç ve göç neticesinde ortaya çıkan hastalıklar olmuştur. Göçmenler arasında görülen hastalıklar ise veba ya da kolera değil, çiçek, dizanteri, tifüs ve sıtma olmuştur (Yılmaz, 2017). 1863-1864 göç dalgasında Trabzon-Akçaabat arasında göçmenler için kamp alanları kurulurken, 1867 yılında yaşanan bir diğer göç dalgasında kamp alanı olarak, şehir merkezine yakın konumdaki Kavak Meydanı belirlenmiştir.

Belgelerin yanı sıra literatürde de sıklıkla bu yeni kamp alanının sağlık koşullarının iyi olduğu (Yılmaz, 2014a) belirtilmekte, herhangi bir sağlık yapısının varlığından ise söz edilmemektedir. Yakın zamanda gün yüzüne çıkarılan Trabzon’a ait bir hâlihazır harita, sözü edilen yapıya ilişkin ilk ipucunu sunmaktadır. 1937 tarihli 1/500 ölçekli bu haritanın literatüre kazandırılmasına kadar (Tuluk, 2017) ulaşılabilen hiçbir kaynak bu alanda yer alan bir sağlık birimine değinmemekte, inşasından sonra da uzun süre ayakta olduğu anlaşılan yapı herhangi bir fotoğraf, kartpostal vb. görselde yer almamaktadır.

Haritada tebhirhane olarak belirtilen yapının sınırları bellidir. Farklı parçalardan oluşan, güneye doğru ters U şeklinde bir vaziyet planına sahiptir. Yapının hemen doğusunda metruk mezarlık (Belge, 2018), batıdaki kolunun ucunda ise bir kuyu vardır. Bugün binanın bulunduğu yer, haritaya göre Ayasofya Caddesi (bugün Trabzonspor Bulvarı olarak bilinen) üzerinde, günümüzde de ayakta olan Askerlik Şubesi ile bugünkü Endüstri Meslek Lisesi arasında bulunmaktadır (Şekil 12, 13).

Şekil 12. Trabzon 1937-1968-2014 halihazırlarında Kavakmeydan Tebhirhanesi ve değişimi (Trabzon Halihazır Haritası 1/500, 1937; Trabzon Analitik Etüdüleri, 1968; Trabzon Büyükşehir Belediyesi Dijital Arşivi, 2014).

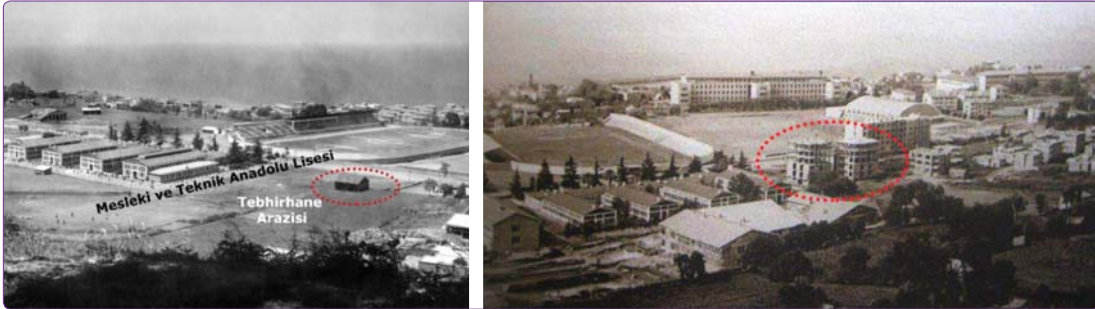
İçerisinde bir etüv makinesi bulunan tebhirhane binasının, göç ile alana yerleştirilen hasta insanların eşyalarının dezenfekte edilmesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yapının varlığına ilişkin ikinci ipucunu sunan Belediye zabıtnamelerinden edinilen bilgilere göre tebhirhane, Cumhuriyet döneminde de varlığını ve dahası önemini sürdürmüştür. 1935 yılında yapılan bir meclis toplantısında Dr. Tayip Zühtü'nün ve "sarf hastalıklar karşısında alınacak en mühim tedbirlerin başı", Dr. M. İbrahim'in "Tebhirhane memleketin sıhhati umumiyesi bakımından çok mühim ve faydeli bir müessesedir. Buranın her veçhile kayrılması ve yaşatılması lâzımdır." (Trabzon Belediye Meclisi Zabıtnamesi, 1935) ifadeleri tebhirhanenin inşasını gerekli kılan ilk koşul ortadan kalkmış olsa da dönem açısından yapının işlevselliğini koruduğunu göstermektedir.

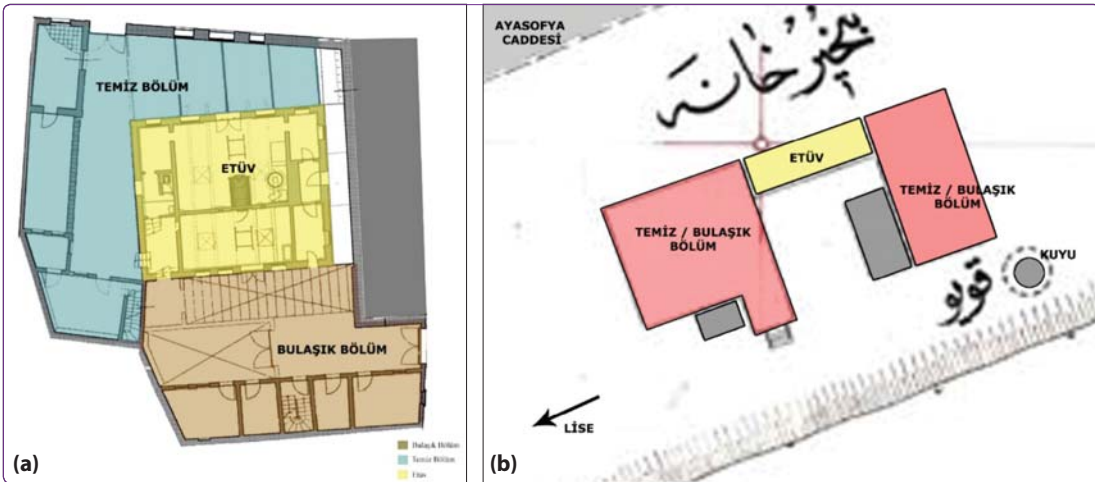
Kavak Meydan Tebhirhanesi'nin işleyişine ilişkin bir bilgi bulunamamışsa da, tebhirhanelerin genel yapısı, bu yapı hakkında da fikir yürütmemize olanak sağlar. Tebhirhaneler, hastalığı taşıyan birinden gelen eşyanın alındığı bulaşık bölüm ve etüvden çıkan eşyanın bulunduğu temiz bölüm olmak üzere iki ana mekândan oluşmaktadır. Kirli ve temiz alanın birbiriyle temasını tamamen kesmek önemli

olduğundan etüvün bulaşık ve temiz bölümlerine açılan iki kapağı bulunmakta, ayrıca her iki bölümde ayrı ayrı birer giriş kapısı, meydanlık, arabalık, ahır, müstahdem odası ve samanlık bulunmaktadır (Yıldırım, 1994). Bu birimlerin Kavak Meydan Tebhirhanesi'ndeki yerlerine ilişkin ise, eldeki yegâne bilgi kaynağı olan haritalar yardımcı mekânlara ilişkin bir bilgi sunmadığından, ancak ana mekânlara ilişkin bazı yorumlar yapılabilir. İstanbul'da yer alan, bina ile hemen eş zamanlı, Üsküdar Tebhirhanesi'nin sahip olduğu iki L planlı (biri temiz, diğeri bulaşık kısım) birimin döndürülerek, ortada yalnızca etüv makinesinin yer aldığı bölümde keşitirilmesiyle elde edilen şemadan (Gider, 2019; Gider ve Ünal, 2018) hareketle, haritalarda görülen U plan şemasının ortasında iki birimi birbirinden ayıran etüv makinesinin yer aldığı veya etüv ile kollar arası bağlantı sağlayan koridorun bulunduğu, kollardan birinin bulaşık, diğerinin ise etüvden çıkan eşyaların sahibine teslim edileceği temiz bölüm olarak işlev gördüğü söylenebilir (Şekil 14).

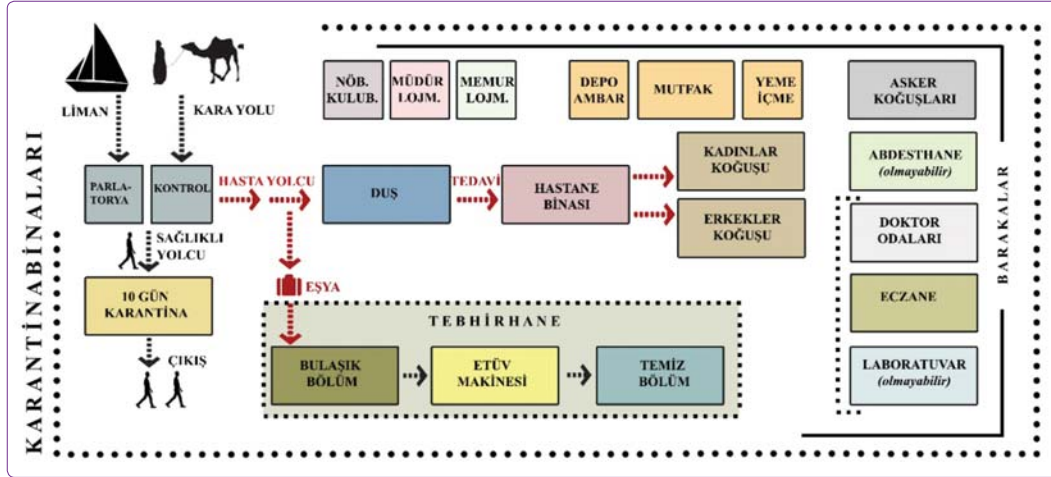
Uzun süre görevini yerine getirdiği anlaşılan bina, 1953 yılında alınan kararla istenildiğinde geri alınmak şartıyla Erkek Sanat Okulu'na devredilmiş ve işlev değişikliğine gidilerek, okuldaki fakir öğrencilere hizmet vermek üzere yemekhaneye dönüştürülmüştür (Bayrak, 2017). Güncel

Şekil 13. Erkek Sanat Okulu ve yemekhane olarak kullanılan Tebhirhane ile Tebhirhanenin yıkıldıktan sonra yeni inşa edilen binalar (Bölükbaşı, 2006).

Şekil 14. (a) Üsküdar Tebhirhanesi planı (Gider, 2019). (b) Kavakmeydan Tebhirhanesi'nin muhtemel planı (Trabzon Halihazır Haritası 1/500, 1937).

Şekil 15. Karantina binaları muhtemel iş akış şeması.

halihazır harita ile 1937 yılına ait 1/500 ölçekli halihazır haritanın karşılaştırılması neticesinde, mevcut olmayan tebhirhane binasının yerinde günümüzde konut yapıları bulunduğu anlaşılmaktadır (Şekil 13).

Trabzon Karantina Binalarına İlişkin Değerlendirme ve Sonuç

Bulaşıcı ve salgın hastalıkların yayılmasını engellemek amacıyla teşkil edilmiş tecrit mekânları olan karantinahaneler, Osmanlı taşrasında oldukça geç bir tarihte, hemen hemen 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, kurulmaya başlanmıştır. Trabzon, Osmanlı’da karantina teşkilatının kurulmasının ardından yerleştirilmek istenen yeni sistemin ilk uygulama alanlarından birisidir. Trabzon’un önemli deniz ve kara yollarının düğümlendiği bir merkez olması ve özellikle İstanbul ile Anadolu’nun iç kesimleri, Karadeniz’in kuzey kıyıları arasındaki ulaşımda üstlendiği rol, neden Osmanlı’da usul-ı tahaffuzun ilk uygulandığı şehirlerden biri olduğunu açıklamaktadır. Şehirde hem deniz hem de kara ticareti yoluyla gelebilecek salgınlara karşı, giriş kapısı niteliğindeki bağlantı noktalarında inşa edilen karantina binaları ile herhangi bir hastalık şüphesi taşıyan kişi/geminin henüz şehre girmeden kontrol altına alınmasının hedeflendiği açıktır. Böylelikle hastalığın şehir içine yayılması ve belki de en önemlisi buradan hızlıca diğer şehirlere özellikle payitahta ulaşmasının önüne geçildiği söylenebilir.

Genellikle ahşap, tek katlı barakalar şeklinde inşa edilen bu karantina binalarına ait kesin bir mekân-işlev kurgusu bulunmamakla birlikte, deniz ya da kara yoluna hizmet edişi, inşa edildiği yerin kendine özgü biçimlenişi, salgın durumunda ihtiyaç duyulan kişi kapasitesi gibi neredeyse tesadüfi denilebilecek etkenlerle biçimlendikleri anlaşılmaktadır. Nitekim hemen hemen tüm binaların, ihtiyacı hızlıca ve pratik bir şekilde karşılamaya yönelik olarak ahşap barakalarla genişletildiğini söylemek mümkündür. Trabzon’da yer alan binalar ile eş zamanlı inşa edilen karan-

tinahaneler incelendiğinde, yapı kompleksi olarak tanımlayabileceğimiz bu binalarda, eksiksiz ve ortak olmamakla birlikte, genellikle tedavi amaçlı bir hastane binası, kadın-erkek koğuşları, etüv/tebhirhane, doktor odaları, eczane, laboratuvar, mutfak, yemekhane, ambar/depo, abdesthane ve idari binalar yer almaktadır. Bu işlevlerin yanı sıra çok sayıda kişiyi ağırlayan karantina binalarının birçoğunda hastaların kontrolünü sağlamak için nöbetçi kulübelerin bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁰ (Şekil 15).

Trabzon’daki karantina binalarının ise inşa edildikleri yer ile birlikte hangi birimleri içerdikleri hususunda eldeki belge ve görseller kapsamlı bilgiler vermekten oldukça uzaktır. Nitekim bu hususta neredeyse yegâne bilgi binaların, genellikle ahşap barakalar halinde inşa edilmelerine aittir.

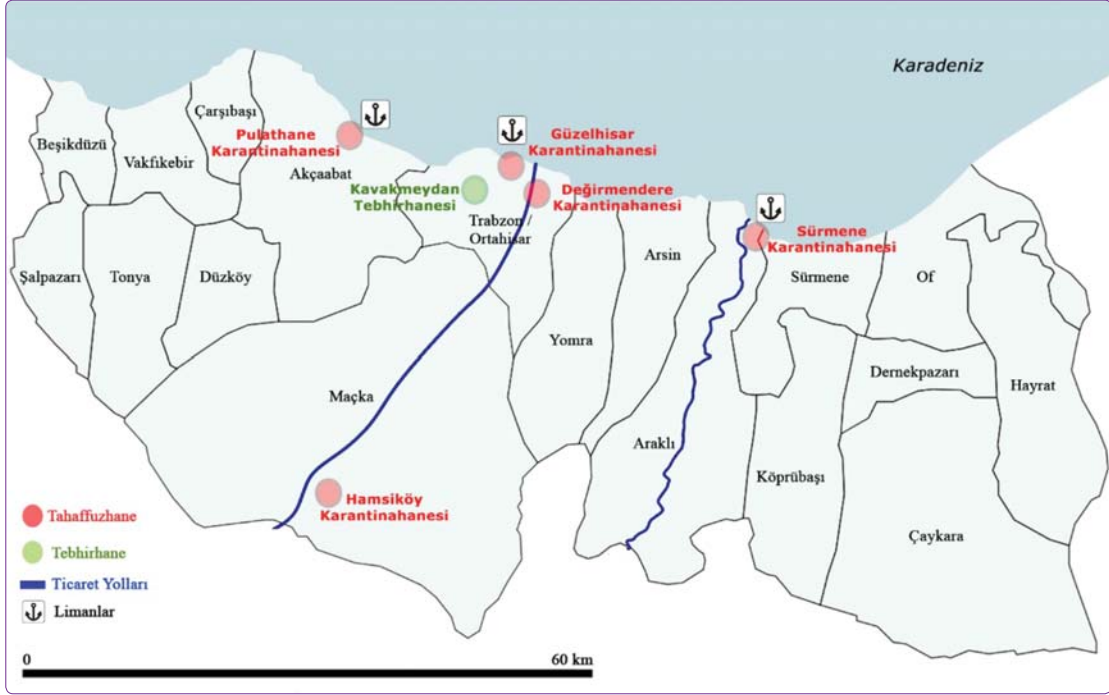
Binaların inşa edilecekleri yerin seçimlerine ilişkin ise bazı değerlendirmeler yapılabilir. Şehrin ilk karantina merkezi olan Güzelhisar Karantinahanesi’nin inşa edildiği yerin seçiminde hem liman hem de şehir merkezi ile ilişkili konumunun önemi açıktır. Bu bina ile hemen eş zamanlı yine limanlarla doğruca ilişkili, doğuda Sürmene-Araklı, batıda ise Pulathane karantinahanelerinin inşasının şehir merkezine ek, doğu ve batı sahillerinin de denetim altında tutulması amacı taşıdığı şüphesizdir. Deniz ve kara ticaret güzergâhları ile bu güzergâhların şehirle kurdukları ilişki bütüncül olarak ele alındığında, limanlar haricinde, güneyde şehrin giriş kapısı konumundaki Hamsiköy, kara yolunun şehir merkezine girmeden önce son kez denetlenebileceği Değirmendere karantinahanelerinin de önemi ortaya çıkmaktadır (Şekil 16, 17).

Ticaret güzergâhları ile ilişkili olmayan tek karantina binası Kırım Savaşı sonrası inşa edilen Kavak Meydan

¹⁰ Karantina binalarında yer alan işlevlerin tespiti ve bu işlevler arasındaki iş akışının tespitinde, haklarında daha fazla bilgi bulunan Tuzla Tahaffuzhanesi, Anadolu Kavağı Tahaffuzhanesi, Serviburnu Tahaffuzhanesi, Üsküdar Tebhirhanesi, Samsun Karantinahanesi, Sinop Tahaffuzhanesi ve Edirne Cisri Mustafa Paşa Tahaffuzhanesi’nden yararlanılmıştır.

Şekil 16. Panoramik Trabzon Kenti (Parker, 1853).

Şekil 17. Trabzon'da inşa edilen karantina binaları ve yerleri.

Tebhirhanesi'dir. Bu binanın inşa edildiği alan, diğer karantina noktalarının aksine bir denetim noktası olma özelliği ile değil, sahip olduğu coğrafi niteliği ile ön plana çıkmaktadır. Tebhirhanenin bulunduğu alanın seçiminde, kalabalık nüfusu barındırabilecek, şehrin geri kalan bölümleriyle karşılaştırıldığında, uygun geniş düzlükler sunan topoğrafyası ve göçler nedeniyle ortaya çıkan sağlık sorunlarından şehir merkezini uzak tutacak konumunun etkisini göz ardı etmemek gerekir (Şekil 17).¹¹

Sonuç olarak, Trabzon'da başta ticari yollarla gelebilecek hastalıkların önüne geçmek için inşa edildiği anlaşılan beş yapıya farklı bir dinamik olan göçler ve bu göçler neticesinde ortaya çıkan salgınlar nedeniyle ihtiyaç duyulan tebhirhane yapısı da eklendiğinde, şehirde toplam altı karantina binasının varlığı dikkati çekmektedir. Ancak bu yapıların hepsinin çeşitli nedenlerle ortadan kalktıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle yapıların inşa şekilleri, fiziki durumları ve kullanım şekilleri sorgulamaya değerdir. Karantina önlemleri alınırken payitahttaki uygulamaların

Trabzon'daki yerellekle bir araya gelişlerini sorgulamak ve farklı şehirlerde varlığını sürdüren karantina binaları ile bir karşılaştırma yapmak, Osmanlı'nın bu alandaki mimari dinamiklerini anlamak açısından da ayrıca önemlidir. İstanbul dışında inşa edilen çoğu karantina binasının yalnızca salgın ortaya çıktığında faaliyete geçirildiği dikkati çekmektedir. Dahası bu binaların geçici tesisler olarak, çoğunlukla barakalar halinde inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Trabzon'un ilk karantina binası olan Güzelhisar'da bu uygulamanın yansımaları olarak, eski yapı kalıntılarıyla birlikte ihtiyaç doğrultusunda eklenen barakalar halinde inşa edilmiştir. Sonraki dönemlerde de uygulamanın devam ettiği, salgının görülmeye başladığı yere bağlı olarak, hastalığın şehre giriş yapabileceği noktalarda yalnızca geçici tesisler kurulduğu anlaşılmaktadır.

Konumları nedeniyle İstanbul'un deniz ve kara yönünden muhafazasını üstlenen işlevleri ile Sinop ile Edirne Cıri Mustafa Paşa tahaffuzhaneleri gibi örnekler üzerinden karşılaştırmalı bir okuma yapıldığında, geçici tesis kavramı daha net anlaşılmaktadır. Günümüzde ayakta olmasalar dahi, kaynaklardan planlanmış, kâğır olarak birden fazla

¹¹ Şekil 1, 2, Şekil 4-7, Şekil 9-14 ve Şekil 16, 17 belirtilen kaynaklardan alındıktan sonra yazarlar tarafından yeniden işlenmiştir.

katlı olarak inşa edildikleri anlaşılan bu yapıların aksine Trabzon’da inşa edilen tüm karantina binalarının barakalar halinde, gerek görüldükçe yeni eklerle genişleyen, salgının ortadan kalkması durumunda ise göz ardı edilen ve zaman zaman yıkılmaya terk edildiği bir inşa pratiği ile karşılaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin salgınlarla mücadele karşısında köktenci çözümler üretmek ve uygulamalar yapmak yerine, geçici nitelikte yöntemler ile hastalığı önlemeye çalıştığı söylenebilir. Bu nedenle Osmanlı’nın bir taşra şehri olarak Trabzon’da da sürekli ve kalıcı bir önlem yerine, duruma göre ilgili noktalarda geçici ve dahası hızlı önlemler alındığını söylemek mümkündür. Nitekim Trabzon’da şehre gelen göçmenlere hizmet eden Kavak Meydan Tebhirhanesi de dahil olmak üzere, şehrin ticari hareketliliğinden dolayı inşa edildikleri anlaşılan, salgını kontrol altına almak ve yayılmasını önlemek amacıyla kısa sürede, geçici olarak kurulan tüm karantinahaneler, kimi zaman farklı amaçlarla kullanılsa da salgınların sona ermesi ve modern hastane binalarının inşalarının ardından neredeyse hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuştur.

Kaynaklar

- Aksoy, V. (2018). İngiliz Ticaret Raporlarında (1908-1913) Trabzon. *Karadeniz Araştırmaları*, 15(58), 50-74.
- Aktaş, E. (2015). Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde salgın hastalıklar (1838-1914) [Basılmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Albayrak, H. (2008). Trabzon milli eğitim tarihi. Trabzon Valiliği İl Millî Eğitim Müdürlüğü Yayınları.
- Anonim. (1982). Bulaşıcı hastalıklar. Sağlık Ansiklopedisi içinde (Cilt 1, s. 186). Görsel Yayınları.
- Ardel, A. (1943). Trabzon ve civarının morfolojisi üzerine gözlemler. *Türk Coğrafya Dergisi*, 1, 71-85.
- Arslan, E. (2015). Trabzon Vilayeti’nde kolera (1892-1895) [Basılmamış yüksek lisans tezi], Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Atar, Z. (2016). İzmit ve çevresinde kolera salgını (1894). Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri (s. 839-847), Kocaeli Büyükşehir Yayınları.
- Ayar, M. (2005). Osmanlı Devleti’nde kolera: İstanbul örneği (1892-1895). [Basılmamış doktora tezi], Marmara Üniversitesi.
- Ayar, M. (2013). Osmanlı sağlık modernleşmesinde 1893-94 ve 1895 İstanbul kolera salgınlarının etkisi. A. Kolay (Ed.), *Türk Modernleşmesi*, s. 219-233, Yeditepe Yayınları.
- Aydın, E. (2004). 19. yüzyılda Osmanlı sağlık teşkilatlanması. OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 15(15), 185-207.
- Aygün, N. (2005). Onsekizinci yüzyılda Trabzon’da ticaret. Serander Yayınevi.
- Babul, E. (2019). Trabzon’da Üçüncü Ömer Paşa Sarayı: Kişi/yer/yapı diyalektiği [Basılmamış yüksek lisans tezi], Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Bayrak, D. (2017). Trabzon Belediye Meclis Zabıtnameleri ve şehrin imarına yönelik faaliyetler (1931-1958) [Basılmamış yüksek lisans tezi], Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Belge, H. (2018). Trabzon mezarlıkları ve mezar anıtları (1926-2018) [Basılmamış yüksek lisans tezi], Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- Böke, P. (2009). İzmir karantina teşkilatının kuruluşu ve faaliyetleri (1840-1900). *DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18-19), 137-159.
- Bölükbaşı, A. (2006). Anılarda Trabzon. Serander Yayınları.
- Bölükbaşı, A. (2010). Anılarda Akçaabat. Akçaabat Kaymakamlığı.
- Briggs, A. (1961). Cholera and society in the nineteenth century. *Past & Present*, 19, 76-96.
- Chahrour, M. (2007). A civilizing mission? austrian medicine and the reform of medical structures in the Ottoman Empire, 1838-1850. *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 38(4), 687-705.
- Çiçek, R. (2011). İstikbal Gazetesine göre Trabzon’da belediye ve belediyecilik (1919-1925). Serander Yayınları.
- Dordevic, M. (2016). Sanitary policy of Habsburg Monarchy and Organization of Paraçin Quarantine in 18th century. *Acta historica*, 35, 29-38.
- Ertuğrul, A. (2009). XIX. yüzyılda Osmanlı’da ortaya çıkan farklı yapı tipleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7(13), 293-312.
- Evliya Çelebi (2008). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit (Y. Dağlı ve S. A. Kahraman, Haz.). Yapı Kredi Yayınları.
- Gider, S. (2019). Geç Osmanlı Dönemi İstanbul Koruyucu Sağlık Kurumları ve Pendik Bakteriyolojihane-i Baytari Yapıları Kuruma Önerileri [Basılmamış yüksek lisans tezi], Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Gider, S. ve Ünal, Z. G. (2018). Geç Osmanlı Dönemi İstanbul koruyucu sağlık kurumları ve Pendik Bakteriyolojihane-i Baytari Binası. *Dicle Üniversitesi 1. Uluslararası Mimarlık Sempozyumu Bildiri Kitabı* (s. 1827-1846). Diyarbakır.
- Günergün, F. (1992). XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905). I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri (s. 229-252). Türk Tarih Kurumu.
- İhsanoğlu, E., Unat, E. K. ve Vural, S. (2004). Osmanlıca tıp terimleri sözlüğü, TTK Yayınları.
- İpek, N. (2006). Anadolu’nun ilk tıp gazetelerinden Hekim. Serander Yayınları.
- Karacı, E. (2014). Kolera ile mücadelede örnek bir sağlık müessesesi: Sinop Tahaffuzhanesi ve faaliyetleri (1892-1908). XVII. Türk Tarih Kongresi (s. 1871-1893), Türk Tarih Kurumu.
- Kılıç, O. (2004). Eskiçağdan Yakınçağa genel hatlarıyla dünyada ve Osmanlı Devleti’nde salgın hastalıklar. *Ortadoğu Araştırmalar Merkezi Yayınları*.
- Kolling, O. (1982). XVIII. asırda veba salgını devirlerinde ticaret münasebetleri. (S. Karatay, Çev.), *Ülkü Halkevleri Mecmuası Seçmeler 1933-1941*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Laurens, J. (1910). *Ouvrage illustre d’apres les Oeuvres de L’artiste (Illustrated with Léon-Honoré Labande)*, Champion.
- Özdoğan, L. (19 Mayıs 2020). Kişisel görüşme.
- Öztürk, T. (2010). Arşiv belgelerine göre Trabzon’da Üçüncü Ömer Paşa Sarayı. İ. Tuluk ve H. İ. Düzenli (Ed.), *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*, s. 237-265. Klasik Yayınları.

- Panzac, D. (1997). Osmanlı İmparatorluğu'nda veba: 1700-1850. (S. Yılmaz, Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Post, J. D. (1976). Famine, mortality, and epidemic disease in the process of modernization. *The Economic History Review*, 29(1), 14-37.
- Parker, W. H. (1853). Trebizond (Panaroma). A Series of Sketches in the Black Sea. Dickinson Brothers. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Trebizond_lithograph.jpg
- Sarıyıldız, G. (1994). Karantina Meclisinin kuruluşu ve faaliyetleri. *Bellekten*, 58(222), 329-376.
- Sarıyıldız, G. (2001). Karantina. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde (Cilt 24, s. 463-465). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şanizade, M. A. (2008). Şanizade tarihi. H. 1223-1237/ M. 1808-1821, İstanbul.
- TDK (2011). Karantina. Güncel Türkçe Sözlük içinde. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- The Wales Chronicle. (1855, Kasım 8).
- Trabzon Analitik Etüdüleri. (1968). İller Bankası Yayını.
- Trabzon Belediye Meclisi Zabıtnamesi. (1935, Nisan 24).
- Trabzon Büyükşehir Belediyesi Dijital Arşivi. (2014). Trabzon Halihazır Haritası. Büyükşehir Belediyesi, Trabzon.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi-1876. (2002). (K. Emiroğlu, Haz.). Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı.
- Trabzon şehrine ait elli altı paftadan ibaret olan 1/500 mikyaslı halihazır haritası (1937). (Ömer İskender Tuluk kişisel arşivi).
- Trabzon şehrine ait yirmi bir paftadan ibaret olan 1/1000 mikyaslı halihazır haritası (1939). (Ömer İskender Tuluk kişisel arşivi).
- Tuluk, Ö. İ. (2010). Osmanlı Dönemi Trabzon'unda mimari yapı kültürü. İ. Tuluk ve H. İ. Düzenli (Ed.), Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza, s. 55-92. Klasik Yayınları.
- Tuluk, Ö. İ. (2017). Trabzon şehir haritaları: Yeni bulgular ve bir Değerlendirme. Ö. Sağıroğlu (Ed.), Prof. Dr. Işık Aksulu'ya Armağan Mimari, Koruma, Yenileme ve Restorasyon, s. 317-328, Nobel Yayınevi.
- Uludağ, O. Ş. (1938). Son kapitülasyonlardan biri karantina. *Bellekten*, 2 (7/8), 444-467.
- Ülman, Y. I. (2007). Türkiye'de 19. ve 20. yüzyıllarda tıp tarihinin ana hatları. İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi 40. Yılda 40 Kitap Serisi Üniversitesi Yayınları.
- Üstün Demirkaya, F. ve Tuluk, Ö. (2018). Komnenos Hanedanlığı'ndan Osmanlı'ya Trabzon mahalleleri: Kentsel dinamikler bağlamında bir fiziksel gelişim okuması. II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu (s. 713-724). Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Yalçınkaya, M. A. (2019). Fransız epidemiyolog Antoine Fauvel'ye göre 1849'da Karadeniz karantinaları. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 26, 439-460.
- Yaşayanlar, İ. (2015). Sinop, Samsun ve Trabzon'da kolera salgınları, karantina teşkilatı ve kamu sağlığı hizmetleri (1876-1914) [Basılmamış doktora tezi], Uludağ Üniversitesi.
- Yıldırım, N. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e koruyucu sağlık uygulamaları. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi içinde (Cilt 5, s. 1320-1338). İletişim Yayınları.
- Yıldırım, N. (1994). Tebhirhaneler. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi içinde (Cilt 7, s.231-232). Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları.
- Yıldırım, N. (2010). İstanbul'un Sağlık Tarihi. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, N. (2016). İstanbul Boğazı'nda Karantina Uygulamaları. *Yeni Deniz Mecmuası*, 1 Mart, 44-61.
- Yılmaz, Ö. (2014a). Tanzimat Döneminde Trabzon. *Libra Kitapçılık ve Yayıncılık*.
- Yılmaz, Ö. (2014b). Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'in Osmanlı Devleti'ndeki Çalışmaları. *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (s. 190-206), Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2015). Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 18, s. 213-244.
- Yılmaz, Ö. (2017). Veba, kolera ve salgınlar: Trabzon'da halk sağlığı ve sağlık kurumları (1804-1895). *Mavi Atlas*, 5(1), s. 172-200.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- A.AMD (Sadaret Amedi Kalemî Evrakı) 45/55. 25-08-1269 (M. 1853).
- A.MKT.NZD (Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı) 65/25. 03-02-1269 (M. 1852).
- BEO (Babiali Evrak Odası Evrakı) 41/3046 04-01-1310; 42/3088 07-01-1310; 50/3696 19-01-1310 (M. 1892).
- C.SH (Cevdet Sihhiye) 24/1193. 29-11-1261 (M. 1845).
- İ.DH (İrade Dahiliye) 207/11969. 20-02-1266 (M. 1850).
- DH.EUM.5.Şb. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye) 17/44. 29-11-1333 (M. 1915).
- DH.h (Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı) 41/64. 29-01-1330 (M. 1911).
- DH.MB.HPS.M. (Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı) 52/ 29. H-15-08-1328 (M. 1910-11).
- DH.MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî) 2/71 27-08-1310 (1892); 2674/36 11-11-1326 (M. 1908).
- HAT (Hatt-ı Hümayun) 598/29329 (M. 1827-28)
- HRT.h (Haritalar) 2248. 4-02-1290 (M. 1873).
- HRT.h (Haritalar) 629. 6-01-1323 (M. 1905).
- İ.MVL (İrade Meclis-i Vala) 412/17933. 12-06-1275 (M.1858); 108/2453. 29-11-1263 (M. 1846-47).
- İ. TNF (İrade Ticaret ve Nafia) 10/15 1319/C/02; C.16/2. 16-06-1319 (M. 1901).
- Y.MTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat) 10/70 (M. 1883).
- Y.PRK.ASK (Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat) 84/12 04-01-1310 (M. 1892).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Nafia Vekaleti (230-0-0-0), 143/26/1 16-10-1926.